

VAHİD QAZİ

Ruhlar şəhəri

BAKİ – 2010

Redaktorlar: *Hikmət Sabiroğlu, İmran Bədirxanlı*
Üz qabığının dizaynı: *Tərlan Qorcu*

Vahid Qazi

V27 Ruhlar şəhəri. Bakı, «Təhsil», 2010, 124 səh.

Publisist Vahid Qazinin “Ruhlar şəhəri” kitabı Ağdamda həsr olunub. Amma bu kitab tək Ağdamı, Qarabağı, Azərbaycanı yox, bütövlükdə dünyani nişan verir – işıqlı və qaranlıq günləri ilə, sevinci və ağrı-acısı ilə. “Ruhlar şəhəri” yalnız bir ağdamlının, qarabağının, azərbaycanının uşaqlıq, yeniyetməlik, cavanlıq xatırələri deyil, həm də dünya tarixinin bir səhifəsidir. Tarixin bu səhifəsi – Ağdam səhifəsi payız yarpağı rəngindədir: Günəşin qızartısı rəngində, həsröt-dən solmuş bəniz rəngində, qan rəngində...

1968-ci il martın 22-də Ağdam şəhərində doğulmuş Vahid Qazi Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsini bitirib. 1990-ci illərin əvvəllərində “Ədalət”, “Azərbaycan” qəzetlərində, Prezident Administrasiyasında çalışıb. 1995-ci ildən ölkənin aparıcı qeyri-hökumət təşkilatlarından olan “İnam” Pluralizm Mərkəzinə rəhbərlik edir. “III Sektor”, “Svobodnaya volya” jurnallarının naşiri olub.

Ayri-ayrı vaxtlarda “Yeni Müsavat”, “525-ci qəzet”, “Avropa”, “Zerkalo”, “Bizim yol” qəzetlərində, “III Sektor” jurnalında, “Media forum”, “Lent.az” saytlarında, başqa media qurumlarında, eləcə də xarici KİV-lərdə publitsistik yazıları dərc olunub.

Müəllifin e-mail ünvanı: vahidqazi@yahoo.com

V **4702060204**
053 2010

ISBN 978-9952-80-158-3

© «Təhsil», 2010

ÖN SÖZ YERİNƏ

“MÜMKÜNSÜZ QAYIDIŞ”ın ƏZABI

Həzrət Əli “İnsanlar valideynlərindən çox zəmanələrinə bənzəyirlər” deyirdi. Folkner isə yazırkı ki, hər bir insan öz yaddaşının məhsuludur.

Aralarında min ildən çox məsafə olsa da, bu iki fikir qəribə şəkildə bir-birini tamamlayır.

Doğrudanmı, insanlar hamısı öz zəmanələrinə bənzəyir? Bəs onda necə olur ki, eyni zəmanədən həm Lenin, həm də Aleksandr Blok, həm Hitler, həm də Tomas Mann çıxır?

Bunun bir cavabı var: “Çünki hər bir insan öz yaddaşının məhsuludur”.

Eyni hadisələrin şahidi, hətta iştirakçısı olmuş müxtəlif insanların yaddaşında həmin hadisələrdən müxtəlif izlər qalır. Kimsə yaxşılığı, kimsə pisliyi unutmur. Kimsə günahı həmişə özgələrdə, kimsə özündə görür.

Ümumiyyətlə, çox vaxt bizim yaddaşımız olub-keçənləri, başımıza gələnləri, zaman keçdiğcə özümüz üçün sərfəli şəkildə redaktə eləməklə məşğuldu. Məsələn, haçansa kiminləsə sözləşmişən, həmin adam sənə çox sərt şeylər deyib və sən ona heç bir tutarlı cavab verə bilməmisən.

Amma sonralar hər dəfə o söhbəti yadına salanda düşünmüsən ki, bax, o adam mənə filan sözü deyəndə gərək mən də ona filan cavabı verəydim. Və beləcə, sənin o adama verə biləcəyin tutarlı cavabların sayı get-gedə artıb və yavaş-yavaş sənin yaddaşında o acı, alçaldıcı söhbətin tamam fərqli, səni ucaldan bir mənzərəsi yaranıb. Fransızlar buna “pilləkəndə hazırlıcavablıq” deyirlər. Yəni öz həmsöhbətindən ayrılib pilləkənləri düşə-düşə adamin ağılına gələn cavablar.

Təəssüf ki, bu keyfiyyət, bu “pilləkən hazırlıcavablığı”, öz keçmişini bu cürə “bəzəmək” cəhdii, yalnız ayrı-ayrı insanlara yox, bəzən bütöv millətlərə də xas olur. Şəhərimizdəki köhnə binaların divarlarına təzə üzlük çəkdikləri kimi, keçmişimizin müxtəlif dövrlərinə də bu günün konyunkturnasına uyğun şəkildə təzə üzlük çəkmək arzusunda olanlarımız da var.

Amma keçmişimizdə, özü də ən yaxın keçmişimizdə elə yaralı və ağrılı məqamlar var ki, onlara təzə üzlük çəkmək qeyri-mümkündü. O yaraları ancaq tənziflə sarımaq olar və bu zaman tənzifin üstünə çıxan qan ləkəsini görəcəksən.

Dünənimizin və bu günümüzün hələ qaysaqlanmamış bu açıq yarası – Qarabağdı.

* * *

Dostum Vahid Qazinin “Ruhlar şəhəri” kitabı bu gün daşı daş üstə qalmayan, xarabaliğa çevril-

miş Ağdamın xatirəsinə həsr olunub. Bir-iki il bundan əvvəl bir başqa dostumuz Hikmət Sabiroğlu-nun Şuşa haqqında kitabını oxumuşdum. Bir vaxtlar Şuşa Qarabağın ən gözəl, Ağdamsa ən varlı şəhəri sayılırdı. Vahidin öz kitabında yazdığı kimi, ermənilər Ağdamı axırıncı daşına, kərpicinə, taxta-sına, mismarınacan söküb aparıblar və o tikinti materiallarının hesabına Stepanakerti təzədən qurub-lar. Amma mən inanmırıam ki, bu gün Ağdamın hesabına tikilmiş o evlərdə yaşayış ermənilər Ste-pnakerti də varlı şəhər saysınlar. Çünkü varlı olmaq təkcə dəbdəbəli ev-eşiklə, pulla, malla ölçülmür. Bu həm də insanın içindən gələn bir hisdi, duyğu-du. Hər halda, mən bir vaxtlar “haralısan?” sualına bütün Qarabağda ağdamlılar kimi qürurla, hətta bir az da təkəbbürlə cavab verənlərə rast gəlməmiş-dim. Və bəlkə də, Ağdamı o cürə qəddarlıqla dağı-dıb xaraba qoyan ermənilər ağdamlılardan həm də o qürurun, təkəbbürün acığını çıxmışdilar.

Bir vaxtlar keçmiş SSRİ-nin paytaxtında yaşa-yan moskvalılar haqqında deyirdilər: “Moskvalı olmaq vəzifədi”. Məncə, Qarabağda da ağdamlı olmaq vəzifə kimi bir şey idi. Və o torpaqların işgal olunmasıyla bütün qarabağlılar əgər öz doğma yerini-yurdunu itirdisə, ağdamlılar sanki təkcə öz yerini-yurdunu yox, həm də, ən böyük “vəzifələrini” itirdilər. “Ağdamlı” olmaq vəzifə-sini. Vahidin kitabı bu itkinin ağrısından doğulub.

Sözün düzü, kitabıñ əvvəlində müəllifin oxucunu öz arxasınca “Ruhlar şəhəri” Ağdama səyahətə çağırması mənə bir az patetik görünəsə də, sonra təbii və obrazlı bir dillə təsvir olunan hadisələr, 70-ci, 80-ci illərin Ağdamı və ağdamlıları haqqındakı duzlu söhbətlər, tanıldığım və tənimadığım adamların həyatından danişan irili-xirdalı epizodlar məni öz arxasınca çəkib apardı.

Adətən, insan olub keçənləri, ölüb gedənləri xatırlayır. Bu mənada, xatırə yazmaq üçün Vahid hələ çox cavandı. Onun bu kitabında ara-sıra adlarına rast gəldiyim, onunla bir şəhərdə doğulub böyüyən, bir məktəbdə oxuyan dostları da cavandılar. Hamısı öz işində-güçündə. Amma ən kədərlisi budu ki, bu cavanların doğulub böyüdükləri o şəhər, oxuduqları o məktəb dala bu yer üzündə yoxdu.

Hər bir insan ömrü doğulandan ölenəcən müəyyən zaman və məkan çərçivəsinə sığışır. Yəni biz öz ömrümüzü müxtəlif illərdə, müxtəlif yerlərdə yaşayıraq. Haçansa yaşanmış illərə bir dəha qayıtmaq mümkün olmasa da, haçansa yaşadığımız yerlərə qayıtmaq mümkünündü. Vay o gündən ki, o yerlərə də qayıda bilməyəsən. Vahidin kitabı bu “mümkünsüz qayıdış”ın əzabından yaranıb. Və bu gün Azərbaycanda minlərlə adam bu “mümkünsüz qayıdış”ın əzabını çəkir...

... Amma dediyim doğrudurmu?

Hanı əzab çəkənlər?!

Bəlkə, bu ölkədə “əzab çəkməyin” yeni növü icad olunub: zurna-balabanla, çalıb-oxumaqla, oy-

namaqla, həftə səkkiz-mən doqquz bayram eləyib
göyə fişəng atmaqla və beləcə, gündən-günə
arsızlığın, abırsızlığın girdabına batmaqla...

Bütün dünyada geniş yayılmış çox həyasız bir ifadə var: “Qalibləri ittiham etmirlər”. Hətta qaliblərin sinizmi, yəni arsızlığı, abırsızlığını anlayışı da mövcuddu. Amma sən demə, “məğlubların sinizmi” də olurmuş. Və bu gün musiqi sədaları və fişəng parıltıları altında oxuyub oynaya-oynaya biz bunu bütün dünyaya göstərməkdəyik.

Bəlkə, bununla düşmənə acıq vermək istəyirik?!

Amma düşmənə acıq verməzlər, düşməndən acıq çıxarlar.

Bu kitabın “Xəyal memarı” adlanan sonuncu fəslində Vahid özünün ən böyük arzusundan, haçansa, müharibə bitəndən sonra Ağdamı öz yadداşımız və köhnə fotolar əsasında ev-ev, küçə-küçə təzədən tikib, qurub bərpa eləməkdən danışır; bir vaxtlar faşistlərin yerlə yeksan elədiyi Varşava şəhəri kimi.

Mən dostumun bu şairanə arzusunun haçansa gerçəkləşəcəyinə çox inanmaq istərdim.

Amma Şuşadan, Laçından, Kəlbəcərdən, Ağdamdan üzü bu yana düşmən tapdağında qalan bütün o şəhərlərin, kəndlərin xatirəsi ildən-ilə bizim öz yaddaşımızda solursa, unudulursa, onda necə?!

Ramiz RÖVŞƏN

Dostum Oxucu!

*Bu kitabı sənə əmanət verirəm. Ağdama
yolun düşəndə götürərsən. Bu satırlara iki
kəlmə əlavə edib qaytarıcam özünsə.*

O ikicə kəlmə azad Qarabağda yazılıcaq!

Q. Vahid

www.WebUrbanist.com Internet nəşri
Ağdamı turistlər arasında maraq doğuran
“24 Ruhlar şəhəri” siyahısına salıb.
Sayt Ağdamı oxocularına belə təqdim edir:
“Ağdam–Ruhlar şəhəri. Müharibədə
darmadağın olmuş, tərk edilmiş Azərbaycan
şəhəri. Ermənilər bir zamanlar 150 mindən
çox məğrur insanın yaşadığı bu qələbəlik
şəhəri zəbt edərək vandalizmə məruz
qoyublar, xarabazarlığa çeviriblər... ”

*Atamin və anamin
xatirəsinə ithaf olunur*

BİRİNCİ ESSE

On yeddi

Nə vaxtsa havalanmışanmı? Yox, məsum təbəssüm dən sevdalanmanın, bir oğrun baxışdan həyəcanlanmanın havalanmağını demirəm. Dünənədək sənin olan, udduğun hava, içdiyin su kimi... ata sıǵalı, ana qucağı, sevdalı qız baxışı, oğul gözləri, lap belə Allahın kimi əvəzsiz olanı itirməkdən havalanmağı deyirəm. Ayrılıqda bu itkilərin hər biri ağırdı. Amma bunların hamisinin qovuşduğu bir yer var – Yurd! Onun itkisi dözülməzdidi.

Sənə öz yurdumdan söz açacam bu kitabda. Bu gün olmayan bir şəhərin xoşbəxt çağlarından danışacam. Sən bu şəhəri bəzən 5 yaşlı körpənin heyroti, bəzən 10 yaşlı uşağın marağı, bəzən də 15 yaşlı yeniyetmənin hisləriylə duyacaqsan. Onu bir uşağın hələ kirlənməyən dünyasından keçib görəcəksən.

İndi sakini sərgərdan ruhlar olan bir şəhərə səyahətə gedirsənsə, arxamca gəl!

* * *

Britaniyalı jurnalist Tomas de Vaal “Qara bağ” kitabında yazır: “... Parlaq bir yaz günü idi, buradan hətta yüz kilometr şimalda ucalan Qafqaz dağlarının səfali zirvələri aydın görünürdü. Bu mənzərəni seyr etmək əvəzinə gözlərim aşağıdakı kiçik Xirosimadan ayrıla bilmirdi... 1993-cü ildə ermənilər Ağdamı ələ

keçirdikdən sonra küçələri, evləri bir-bir talayıb daşıdlar. Dağıdılmış evləri qanqal və böyürtkən kolları basıb. Viran qalmış şəhərə minarədən baxıb bir daha bu Apokalipsisin səbəbləri haqqında düşündüm...”

* * *

Gecəyarısı kilidlənən dişlərinin göynərtisinə ayılmışanmı? Qara-qura yuxulardan qan-tər içində diksinib qalxmışanmı? Özünü çəkmisənmi məşhərayağına aylar-illər uzunu? Adam arasında qamətini dimdik tutub, təklikdə arvadından, balalarından gizlin, yumağa dönüb ağlamışanmı iç-in-için? Məclislərdə görünməsin deyə sözəbaxmaz uşaq kimi atan üz sinirlərini örtmüsənmi əllərinlə? Səndən ixtiyarsız əsən barmaqlarını ovcunda gizlətmışanmı?

... Çərləmək nədi, bilirsənmi?

* * *

... Bu yay agdamsızlığın 17 yaşı olacaq. “17” tənidiğim ilk rəqəmdi. 1, 2, 3-dən də, elə 7-dən də əvvəl. “Baharin 17 ani” filmindən tanıyıram onu, ilk sevimli filmim olub. 17 nömrəli sovet xokkeyçisi Xarlamov uşaqlığımın kumiriydi. 17 yaşimdə ağıdamlı uşaqlığımla sağollaşdım. 17 yaşimdə xəyallarımın şəhəri Bakıda gəncliyimlə salamlaşdım. Sonra dava başladı. Qohum-əqrəbanın sevimlisi, əzizim Anarı Xramord ətəyində erməni gülləsi 17 yaşında haqladı... Yadımdadı, ona ad qoyulanda dayım mənə baxmışdı. Mən də “Xarlamov” demişdim. Gülüş-

müşdülər. Pərt olmayım deyə başqa ad istəmişdilər. “Anar”ımı bəyənmişdilər... İndi 17 ildi Anar 17 yaşında qalıb. Elə Ağdam da boy atmayıb, 17 il əvvəlki yaşındadı.

* * *

“Vətən”lə “Yurd” sözlərini dəyişik salma, bir-birinə oxşadıqlarına baxma, fərqləri var! Fərqini məndən soruş! Vətən böyükdü, hamınındı, ümumidi. Bakı, Şəki, Ordubad da vətəndi... Aydan baxsan, Yer də vətəndi. Amma hər kəsin içində balaca, yalnız özünə məxsus bir küncü var, bax, ora Yurd deyirlər. O, diridi, tərpənir. Yaxınlaşış baxırsan, qoxulayırsan, toxunursan, o üzünə, bu üzünə çevirirsən, qapısını açıb içİNƏ girirsən. Girirsən və görürsən ki, o, elə özünsən...

“WebUrbanist.com” saytı Ağdamı turistlər arasında maraq doğuran “24 ruhlar şəhəri” siyahısına salıb. Səni ora aparacam, xatırələrimin yurdundan, yurdumun xatırələrindən danışacam. Yanıma gəl, qolundan tutum, birlikdə gedək mənim şəhərimə, indi sakini ruhlar olan şəhərimə...

* * *

Dünyada çox şəhər var, işğal olunub, azad edilib. İstər Ermənistanda, istər Qarabağda adamları qovulmuş nə qədər boş şəhər, kənd var. Amma Ağdam Yer üzündən silinib, daha yoxdu, nə işğal altında, nə də torpaq üstündədi...

Doğulub böyüdüyün kəndi, şəhəri, həyəti gətir
gözünün qabağına! Təsəvvür elə düşmənlər səni bir
vaxtlar kölgəsində kitab oxuduğun armud ağacına
sarıyıblar. Ağzını yummayıblar, ürəyin sıçrayıb diş-
lərinin arasından düşənədək bağırasan deyə. Gözlə-
rin də açıqdı, görəsən – çıxıb uzaq dağlara, yaxın hə-
yətlərə baxdığın damı dəmir-dəmir necə sökürlər,
gizlənqəç oynayanda arxasında gizləndiyin divarı
daş-daş necə qoparırlar, üstündə min oyundan çıxdı-
ğın ananın cehizlik xalısı döşənmiş döşəməni taxta-
taxta necə yarırlar, yağılı günlərdə tərli şüşəsinə
barmağınla şəkil cızdığın pəncərələri lay-lay necə
çıxarırlar, hərəsindən bir xatırən sallanan ağacları
budaq-budaq necə kəsirlər?..

Dayandılar. Yorulublar, ya da acıblar. Dikbaşlı-
ğından zövq aldığı dostun xoruzun qışkırtısı batırır
sənin bağırtını. Şişə taxırlar, araq süzürlər, mahni
oxuyurlar. Sonra qalxb sökdüklərini ehtirasla dəstə-
ləyib maşınlara yükləyir, yerdə qalanına od vururlar.
Bu odda xatırələrin qarışq bütün keçmişin yanır, kü-
lünə baxırsan qolubaqlı. Yaxşı bax bu külə, gələcə-
yin bu küldən yoğrulacaq...

Hər gecə bu mənzərə beləcə, təkrarlanır. Heç
bilirsənmi xatırələrin külü nə qoxuyur? Heç yanın
ruh gördünmü? Heç qoxuladınmı yanmış ruhun
külnü? Amma mən bilirəm! 17 ildi qoxulayıram
bunu.

* * *

Çexiyalı jurnalist Petruşka Şustrova yazır: “...Nə vaxtsa gözəl şəhər olmuş Ağdamın indi olduqca qorxunc mənzərəsi var. Bir vaxtlar britaniyalı jurnalist Tomas de Vaalin kitabında “balaca Xirosima” deyə bir bənzətmə oxuyanda düşünmüşdüm ki, bu, şışirtmədi. Amma yox, şışirdilməyib. Ağdam xarabalığa çəvrilib və ona baxmaq olduqca dəhşətlidi. Bu xarabaliq yalnız müharibənin nəticəsi deyil, bir çox ev qəsdən sökülbə və həmin evlərdən aparılan tikinti materiallarıyla Stepanakert yenidən qurulub. Ağdam xarabaliqlarını gəzəndə birdən cib telefonuma mesaj gəldi. Qısa mesaj sanki gördüyüümüz bu mənzərənin dəhşətini bir ironiya – sarkazmla vurgulamağa çalışırıdı: “Azərbaycana xoş gəlmışsiniz. Çexiyaya zəng vurmaq üçün ilk öncə + 420 yığın”.

... Bəs mənim ruhlar şəhərimin kodunu bilən varmı?

İKİNCİ ESSE

Heyva qoxulu zirzəmi

“Danışır Bakı. Bakı vaxtıyla saat 6-dır”.

Pəncərənin dəmir məhəccərindən asılan radio gecənin sükutuna hər səhər beləcə son qoyurdu. Bir sözü belə yadda qalmasa da, musiqisi hələ də qulaqda səslənən xoşbəxt gələcək müjdəli şux sovet himnimiz bu xəbərdən sonra çalınırdı. Vətənpərvər hislərdən sonra dirləyicilərə səhər gimnastikası təqdim olunurdu: “Ayaqlarınızı aralı saxlayın, əllərinizi yuxarı qaldırın!”. Yaxşı ki, bütün cümlələri əmrdən ibarət olan idman programı elə “Azad!” əmriylə də bitirdi. Yoxsa hələ də əllərimiz yuxarı, ayaqlarımız aralı qalmışdıq.

* * *

Nənəm adəti üzrə yerindən məhz “Azad!” əmri gələn vaxt qalxırdı. Radioda var-gəl eləyən aşığın sazından qopan hava altında səhər yır-yığışı edir, mənsə nənəmdən sonra genələn çarpayıda gərnəşirdim. “Sən hələ yat! Mən gedim çaparaq su gətirim, sonra qalxarsan, çay içərik”. Sonralar, böyüdükcə çox sırli söz eşidəcəkdir, həmin gün mənasını “qa-qa-qaşa” kimi başa düşdüğüm “çaparaq” bunların ilki oldu. Nənəmi ciyinində səhəng, əlində vedrə, az qala yerlə sürünen tumanla qaçan təsəvvür edə bil-

mirdim. “Qiblə” sözünü də Aşıq Hüseyn Saraklı dedi radioda:

*“Hər tüstü çıxana öy demək olmaz,
Düz qıvlası, gen həyəti olmasa”.*

Elə bu cür sehrli sözlərə, səslərə qoşulub yenidən yuxuya gedirdim.

* * *

Neçə-neçə elləri geridə qoyub, nöyüt qoxulu dirəkləri şalban-şalban adlayıb, yazda daşlıb çay, yayda quruyub arx olan Qaraçavaya gedən yolu qıraqındağı, elə mən yaşda, mən ağılda olan çağlarında dayımanın zirzəmisindəki samana od vurub yandırıldığı bir yanı ucuq, o biri yanı Nikolayın babasından qalma baba evimizə girib bizi yuxudan eləyən radio, hər kəsə ayaq saxladan gözəl qız kimi müharibə dövründəki vaxtı keçəsə də, marağını hələ tam itirməmişdi, “canı suluydu”, kəndin yeganə xəbər gətirən, vaxt öldürən yeriydi.

Məni isə “Danışır Bakı” sözləri maraqlandırırdı: “Hardadı, bu Bakı?”

Radionun simini tutub yola çıxırdım, beş şalban, on beş, iyirmi beş... Kəndin başı ilə şəhərin ayağı birləşən yerdə dirəklər haçalanır, mən də yolu itirirdim. Bura Bakı yox, Sarıtəpəydi. Radioda isə “Danışır Sarıtəpə” demirdilər. ... Əlacsız geri döndürdüm, radio məftilinin içində sazı sol ciyinə aşırıb sağ əliylə əlimdən tutan aşiq yolu azmayım deyə mə-

nimlə gəlirdi. Qapıdan – radionun qutusundan içəri ötürüb, yurd yerimə salırdı...

Aşıq Hüseyin Saraclının səsinə sonralar vurula-
caqdım. Kəpənəkçi kəndində Aşıq Kamandara son-
ralar qonaq olacaqdım. Mərhum oğlu Cavanşirin to-
yunda səhərəcən Borçalı aşıqlarına qulaq asmağa da
imkan tapacaqdım.

... Saz səsi hər bir türkün genində yaşayır, hətta
heç vaxt bu səsi eşitməyən belə onu özündə daşıyır.
Hər millətin öz genetik kodu, bu kodun da öz açarı
var. Saz səsi bizim genetik kodumuzun açarıdır.

* * *

“Dur! Tənbəl olma, dur, çay hazırlı”. Nənəm çə-
paraq qayıtmışdı, hələ gətirdiyi sudan çay qaynadıb
süfrə də açmışdı. Aşıq getmişdi, radiodan indi başqa
səs gəlirdi: “1973-cü ilin 18 iyununda Sov.İKP MK-
nin baş katibi Leonid İliç Brejnev yoldaş Vaşinqton-
da ABŞ prezidenti Riçard Niksonla görüşmüştür.
Görüşdə nüvə mühəribəsinin qarşısını almaq barədə
razılıq imzalanmışdır”. Niksonun həmin görüşdə
maşınbaz baş katibə tünd mavi “Linkoln-Kontinen-
tal” bağışladığını isə yalnız bu sətirləri yazan gün İnt-
ternetdən oxuyacaqdım. Hələlik isə radionun yanın-
da sallanan lobya, noxud, kəklikotu, əvəlik, qantə-
pər, itburnu, zəncəfil, darçın, gavalı qurusu, qovur-
ğalıq buğda torbaları az qala dil açıb xorla “Qalx!”
deyirdi.

Pəncərədən sağdakı divardan asılan şəkil isə heç yana tələsmirdi. Gəlib duracağı yeri tapmışdı. Rafael dayımın lotereyada udub yolunu intizarla gözlədiyi, uzun zamandan sonra poçtla gəlib çıxan qarlı rus meşəsi çəkilmiş tablo (qırxillik lotereya oyununda gördüyü bircə bu oldu) divarın elə yerinə vurulmuşdu ki, otağın hər tərəfindən görünürdü. Dayım hərdən xəyalalı dalıb rəsmə elə baxırdı ki, sanki italyan rəssamı Rafael dünya ekspertlərinin in-diyyədək qiymət qoya bilmədiyi “Gənc qadın” portretinə son dəfə baxıb bir parça çörək üçün satmağa aparacaqdı. Amma o, şəkillə vidalaşmirdi, sadəcə, “Toşnu slujit elədiyim yerə oxşayır” – deyib, köks ötürürdü. Onun qarlı rus meşəsində təsvir olunan evə baxıb hansı hisləri keçirdiyini əsgərlilikdən qayı-danda biləcəkdirdim.

* * *

Torpağının böyük bir hissəsi şəhər ərazisinə qatılan, Ağdam'a bitişik Seyidli kəndinin sayını bilmə-diyyim qədər məhləsi vardi. Şəhərin Köhnə hamam adlanan məhləsindəki evimizdən nənəmgilə getmək üçün Molla Qurbanlılar, Qazılılar, Təpəməhlə, Aya-ğiyalınlar məhlələrindən keçməli olurduq. Uşaq-liğimin ilkin xatirələri piyada yarımcə saata gedilən Molla məhləsindəki həmin ev, evin radiolu şüşəbəndi və heyva qoxulu zirzəmisindən başlayır.

Zirzəmidəki heyva iyi hələ də burnumdadı, qoxusunu min ətirin içindən seçərəm. Ora böyük sal

daşlardan düzəldilmiş pilləkənlə düşürdük. Ağır taxta qapısının ciriltisini, cəftəsinin çaqqıltısını nota köçürmüşəm beynimdə. Qarğıdan hörülmüş tərəcə dörd tərəfindən taxta millərdən asılmışdı. Saman sərilmiş tərəcəyə cürbəcür meyvə qoyulsa da, zirzəmidən nədənsə təkcə heyva iyi gəlirdi. Yerə düzülən, divardan asılan, millərdən sallanan o qədər məraqlı əşya vardı ki, bütün yayı oynamamağa, yüz cür oyun quraşdırmağa yetərdi.

Zirzəminin o biri otağı isə çox qorxulu idi. Ora heç məndən beş yaş böyük qonşu uşaqları da tək girməyə ürkə eləmirdilər. Pəncərəsiz otaq zil qaranlıq olurdu. Qışda kələmi kökündən çıxarıb burda torpaqlayırdılar ki, don vurmasın. Yayda isə səhəngi yarıyadək torpağa basdırırdılar ki, suyu sərin qalsın. Novruz bayramındaqı meyvə yalnız burda salamat qalırdı...

* * *

Sağ qalib uzun ömür yaşamağın yeri qaranlıqdı. Qəribə səslənir, elə deyilmə?! Bəlkə də, insan ömrü işıqlı dünyada keçdiyindən belə qıсадı. Görən, o dünyanın rəngi necədi, adamları nə qədər yaşayır? Məni daha heyva yox, kül qoxuyan zirzəmidə yatırdıran Tovuz nənəmin ruhundan soruşardım, soruşa bilmədim. Bu səhər mən ayılanacaq “çaparaq” uçub getmişdi...

ÜÇÜNCÜ ESSE

Çəpər

Həyətimizin qurtaracağındakı çəpərin o üzündə milis rəisinin və rayonun baş hakiminin ailəsi yaşayır-dı. Ondan sonrakı hasarın arxasında isə rayon milis şöbəsi yerləşirdi. Gah ağaca dırmaşıb, gah da vacib bir iş görürəmmiş kimi çəpərə bitişik toyuq damına çıxb həmin həyətə boylanmaqdan xoşum gəlirdi.

Üç-beş milis həyətin başındakı darvazanın ağızında durub arxayınca söhbət edə-edə rəisi gözləyəndə bilirdin ki, şəhərdə əmin-amallıqdı. Darvaza şaq-qıltı ilə çırpılanda, cavan bir milis yüz metrdən çox boyu olan həyətin o biri başına hövlnak qaçıb rəisə xəbər aparanda şəhərdə ciddi hadisə olduğunu, hətta toyuq damındaki uşaq da duyurdu. Rəisin bu xəbəri eşitməyilə darvazaya çatması arasındaki zaman ölçüsünü bilmirdim, çünkü o vaxt saatdan baş açmır-dım, ömrümün saatsiz keçən vaxtlarıydı. Gördüyüm o idi ki, bu yüz metrlik yol boyu davam edən geyin-mə darvazaya çatanda qalstukun sıxılmasıyla bitirdi. Darvazanın kiçik qapısı sanki bədənnüma güzgüyüdü, rəis son dəfə bura baxır, üst-başını sahmanlayıb başqa bir dünyaya keçirmiş kimi adam arasına çıxırdı.

O həyətin ən maraqlı hadisəsi rəislə hakimin uşaqlarının oynamasıydı. Onlar bizə qoşulmazdılar, küçəyə çıxmazdılar. Özləri özləri ilə oynayırdılar. Gizlənqəç oyununda qızlardan biri, adətən çəpərin

mən duran tərəfindəki almalıqda gizlənirdi. Nəyə görəsə əmin idi ki, yerini göstərmərəm. Mən də yerini demirdim, heç vaxt deməzdim də. Amma hamıdan tez onu tapırıldılar. Sən demə, gözümün ağac dibindəki bu qızı dikildiyini məndən başqa hamı görünmiş. Belə vaxtlarda onlara qoşulmaq üçün içim gedirdi. Amma səbəbini bilmədiyim səbəbdən qoşula bilmirdim. Onlar da, yəqin, səbəbini bilmədikləri səbəbdən məni çağırmırdılar. Toplarının başqa qonşunun yox, məhz bizim həyətimizə düşməsinin mənasını anlamırdım. Dilbilməz vaxtlarım idi, dünyanın dilini bilmədiyimiz vaxtlar. Amma təmiz dəridən olan futbol toplarına söz ola bilməzdi, bizimki kimi rezin deyildi, yaxud sürtülmüş dərisindən kameri görünmürdü.

Heç o cür topla “ortadaqaldı” oynayarlar?!

* * *

Çəpərin başı kimi dibi də maraqlı yer idi. Buranın sarı torpağından bilinirdi ki, tikanlı çəpərin yerində əvvəllər torpaq kərpicdən hasar olub. Toyuqlar oyuq-oyuq eləmişdilər. Bir dəfə ordan yumurta tapmışdım. Nə qədər qalmışdısa, daşlaşmışdı. Çəpərin gözdən uzaq, pişik əli çatmayan yerinə necə düşməyi qəribəydi. Yerə çırpısan da sınmırıldı. Novruz bayramında nə qədər yumurta döyüsdürüb udduğumu özün təsəvvür elə! Toyuq onu nə vaxt yumurtlamışdı ki, qaqqıltısını eşitməmişdik. Həyətimiz nənəmgi-linkindən balacaydı, odur ki, orda bəzən toyuğun yo-

xa çıxıb, bir müddət sonra cücəylə qayıtması nə qədər adiydisə, daim bizim və pişiklərin nəzarətində olan toyuqlarımızın xəlvəti hərəkəti bir o qədər mümkünüsüz görünürdü.

* * *

... Yeni rəisin gəlişiyələ o həyətin həyatı da tamam dəyişdi. Ən dəhşətlisi o idi ki, çəpəri sökdürüb yerində taxtadan hündür hasar çəkdirdi. Bu hündürlüyə boymu çatardı? Düzdü, taxtanın qopub düşən düyüñ yerindən bir-iki deşik açılmışdı, amma atam başqasını güdməyin ayıb iş olduğunu deyəndən sonra bir daha o deşikdən baxmadım. Heç ordan əvvəlki kimi səs-küy də gəlmirdi. Qorxulu bir sakitlikvardı milisin həyətində. Nə qədər maraqlı “qorxu” olsa da, ata qadağasından da qorxulu olmayacaqdı ki?..

Nədənsə atamın mən yaşda olanda həmin çəpərdən “milis həyəti”nə niyə baxdığını da soruşturdum. Bir dəfə atam danışındı ki, mühəribədən əvvəl o həyətdən tez-tez bağırtı səsi gəlmiş. O vaxtlar çoxu müəllim olan “artıq-əksik danışan”ları tutub Sibirə göndərmişlər, amma əvvəlcə burda “dopros” edilmişlər. Mühəribədən sonra isə bu həyətə adamları dəstə ilə götürmişlər. Onlara demokrat deyirmişlər. İrandan canlarını götürüb qaçıbmış o adamlar. Milislərin bağırtı və sözüşündən, şallaq səsindən, döyünlərin fəryadından qulaq tutulmuş. Diz üstə aman diləyən bir kişi deyirmiş ki, biz də azərbaycanlıyıq, dilimiz də, dinimiz də birdi. Qo-

luzorlu milislər isə bu yalvarışları eşitmirmişlər. “Bütün bunlara çəpər dibinə qısılib qorxa-qorxa baxardıq. Ən qorxduğumuz adam isə milislər yox, kənardan papiroş çəkə-çəkə bu mənzərəyə tamaşa edən qara kurtkalı, qara kepkalı adam idi” – bunu da atam deyirdi.

* * *

Genetiklər sübut edir ki, istidən, ya da şaxtadan heyvanların dərisində baş verən ilk deformasiyadan sonra tüklərinin rəngində dəyişiklik əmələ gəlir. Məsələn, dünən ağ olan dovşanda qara tüklər peydə olur. Bu hal sonrakı nəsillərə də keçir ki, buna da genlə ötürülmə prosesi deyilir. İnsan irqləri də beləcə formalışır. İndi məlum olur ki, rəng kimi xəstəlik də, istedad da və daha nələrsə də genlə ötürülür, bu gün yaranan, üç, beş, yeddi nəsil sonra üzə çıxa bilir. QORXU da beləcə...

... Sonralar, çox sonralar başa düşdüm ki, niyə atam o həyətə baxmağımı istəmirmiş.

DÖRDÜNCÜ ESSE

Xilaskar ölüm marşı

Ayrı-ayrı illərdə evimizin birinci mərtəbəsində yaşamış, el arasında “uçılışa” kimi tanınan Ağdam Musiqi Texnikumunun tələbələri – bakılı Qreta, mirbəşirli İradə, jdanovlu Validə, leninakanlı Roza, zəngilanlı Aybəniz, qonşuda yaşasa da, günü bizdə keçən dnepropetrovsklu Dina, başqa şəhərlərdən gəlmiş qərib qızların səhər obaşdan gecə yarıyadək pianoda çaldıqlarının Bethovenin, Hacibəyovun, Şopenin əsərləri olduğunu sonralar biləcəkdir. Kirovabadlı skripka müəlliməsi Pərvanənin tələbəlik həyatından danışdıqları mənə yad skripkasından çıxan cüyültüdən xeyli maraqlı idi. Çox keçmədi, mənə öz alətini sevdirdə, onun ecəzkar səsini not-not ruhuma hopdura bildi...

* * *

80-ci illərin əvvəlləriydi. Moskvadan göstərilən, italyan bəstəkarı Paqanininin həyatından bəhs edən dördseriyalı “Nikkolo Paqanini” filmi məhlə “muzukant”larının söhbət mövzusuydu. Tezliklə filmin sədasi “uçılışa” ətraftı digər məhlələrə də yayıldı. Aşşamlar filmə baxır, səhərlərsə müzakirə edirdilər. “Baş rola Rəmiş çəkilməliyim” xəbəri ildirim sürətilə yayılmışdı: “Rəmiş təklif ediblər, razılaşmayıb. Müslüm Maqomayev özü onu rejissora məsləhət

görübmüş”. Həqiqətən də, filmdəki uzunsaç Paqani-ni Rəmişə oxşayırıdı. Bəlkə, elə buna görə Rəmiş haqqında növbəti əfsanə yaranmışdı.

Həmin filmdən sonra skripka mənim uşaqlıq illərimin sevimli röyasına çevrildi. Pərvanə deyirdi ki, bu filmdə skripkanı çalanın adı Koqandı. O, çox məşhur imiş. Paqanininin muzeydəki skripkasını çalmağa yalnız onun icazəsi varmış. Elə onun təkidiylə baxdığım Tarkovskinin “Stalker” filmi kimi, mənə göstərdiyi, danışdığım başqa maraqlı bilmədiklərimi çox sonralar dərk edəcəkdir. Atamın: “Bununla rusca danış!” – xahişinə o, ciddi yanaşsa da, mən zorən tabe olurdum. Nə skripkada çalmağı öyrəndim, nə də ruscanı “rusdan yaxşı danışmağı”. Buna baxmaya-raq, bəlkə də, onun həyatının ən sevimli şagirdi oldum – deyirlər birinci sevimli olur. O deyirdi ki, indi də olmasa, nə vaxtsa bu musiqiləri tuyacaqsan, bu filmləri anlayacaqsan. Düz deyirmiş, indi, hətta onun özünü belə duyur və dərk edirəm...

* * *

Xaçmaz əsilli bakılı balası Zema (səhv etmirəm-sə, adı Zemfira idi) isə Allahın bələsiydi. Kənddə xalamgilin başından az qala Xıdırlı dağlarının o üzü görsənən gilas ağacının sərçə qonan budaqlarına çıxmaga tək onun hünəri çatardı. Ariq, çəlimsiz bu qız yadında həm də oxuduğu kitablarla qalıb. Ad günümə bağışladığı “Ovod”u yüzlərlə kitabım kimi işğaldan qoruya bilməməyi özümə bağışlamıram. Elə bilirəm, onun özü əsirlilikdə qalıb.

* * *

Deyirlər, musiqini gecə dinləmək yaxşdı. Elə konsertlər də, bir qayda olaraq axşamlar olur. Amma mən böyük həvəslə bu qaydani dağıdardım. Səhərlər musiqi səsinə oyanmaq qədər gözəl nəsə varmı? Mənim o sabahlarının yerində, görəsən, indi hansı səhərlər açılır?

... Piano dillərindən qopan Beethovenin ürək əsdirən "Aylı" sonatası yatanlar oyanmasın deyə barmaq ucunda çölə axır, baharın ilıq sübh nəfəsini elə bu gecə çiçəkləyən armud ləçəklərinin qoxusu ilə birlikdə içində çəkib yuxarı mərtəbəyə qalxır, açıq pəncərədən ruh kimi yatmış bədənə girir... İlahi, o anları mənmi yaşamışam? O səhərləri mənmi açmışam?

Musiqini səhər çalarlar! Hava hələ çirkənməmiş, sular dupduruykən, hələ adamlar aylılıb bir-birinə yalan söylənməmiş, ...ər sevdiyi arvadıyla, körpə anasıyla, bəndə Allahiyla olanda çalarlar.

* * *

... Artıq 80-ci illərin sonuydu, böyümüşdüm. Bakıdan tətilə gəlmışdım. Bir axşam hamı televizorun başına yığılmışdı, qonşu qızlar da gəlmışdı. Neçə gün həsrətlə gözlədikləri film başlayacaqdı. Müəllimləri bu filmə baxmaq tapşırığı veribmiş. Gözəl aktrisanın təqdimatından sonra başlamasından xeyli keçsə də, heç kimdə maraq yaratmadı. Filmin qəhrəmanı "təlxəklik" edir, bir başqası oxuyur, digərləri də atılıb-düşürdü. Böyüklərimiz çoxdan durub getmişdi. Darıxsaq da, səbrimizi basır, ciddi

görkəmlə seyrə davam edirdik. Kadrlar ötdükcə həyəcanlı epizodlar gəlir, hamını maraq bürüyür, diqqət kəsilirdik.

Filmin ortalarında bu “təlxəyə” ürəyimiz ağrıyır-dı, onun ölüm səhnəsi canımızı yaxırdı. Sonda – meyidi qəbiristanlıqda quyuya oxşayan ümumi məzara atılarda adama elə gəlirdi ki, səni də ora tolazlayırlar. Yağlı qəbiristanlıq fonunda çalınan ilahi musiqilə film sona yetəndə gözlərə kiprik yerinə yaşı-ğlələrindən sərhəd çəkilmişdi. Sonralar neçə-neçə gözəl film görəcəkdir. Amma heç biri onun kimi sevimli olmayıacaqdı.

Həmin axşam “Retro” programında göstərilən filmin adı “Amadeus”, “təlxək” qəhrəman Mosart, hamını sehrləyən musiqi isə onun “Rekviyem”iydi. O musiqi ki, mən onu Yerin himni deyə Qiyamət gündündə göylərə göndərərdim. Yəqin, onu Dinləyən keçər günahımızdan. Bu Xilaskar Ölüm Marşı bizi qoruyan mələyə dönər. Mosartın bütöv kainata siğmayan “Rekviyem”i həmin gecə mənim sevdalı ürəyimə siğmişdi, ...qəlbimin sərhədləri ulduzlardan ulduzlaradək olan gecə.

Onda, o ilahi gecədə ağlıma da gəlməzdı ki, bir vaxt bu “Rekviyem” sanki ruhlar şəhərimə yazılıb-mış kimi Ağdamla bağlı çəkmək istədiyim filmin saundtreki olacaq. Yəni filmi bitirən musiqi...

BEŞİNCİ ESSE

Ağ gecənin yuxusu

1982-ci ilin futbol üzrə dünya çempionatında SSRİ yığmasının kiyevli yarımmüdafıçısı Andrey Balın Braziliyaya vurduğu top Kamçatkadan üzü bəri Urenqoy-Ujkorod xətti boyu bütün şəhərlərdə necə partlamışdısa, Köhnə hamam məhləsində də o cür gurultu qopartmışdı. Qonşu uşaqları xoruzların səhər banı kimi səs-səsə vermişdilər. Elçinin boğazından kişnəyib çıxan “q” Şahinin “o”sunu götürüb, mənim “l”ma qoşulmuşdu. Birlikdə “QOL!!!” nidası yaranmışdı. 1:0 udduğumuz birinci hissədəki sevinc bağırtısını yalnız sovet bayrağını Reyxstaqın damına sancan sovet əsgərlərinin hayqırtısı ilə müqayisə etmək olardı. Cəmi on beş dəqiqəlik fasılə zamanı yaşanan hisləri indiki serial ssenarilərinə köçürsək, birillik kino lenti alınardı, həqiqi sözümdü.

Fasilə bitib, hamı maqnit kimi televizorun başına yığışanda bayırda ölü bir sükutvardı. Bu sükuta qu-laq kəsilən kəs Odessa limanındaki gəmiləri yırgalayan Qara dənizin ağ sularının şappiltisini, Leningradın gecə vaxtı sahilini üzüdən Neva ləpələrinin piçiltisini, lap belə istəsən Vladivostok şəhərinin bulvar daşlarına çırپılan Sakit okean dalğalarının səsini eşidərdi. Amma həyətimizə axan Qaraqaya kəhriziñ suyu şirildamırdı, sükutu pozmasın deyə, isti

iyun gecəsində “donmuşdu”. Bütöv bir ölkə məhləmizə “sığınib” susmuşdu.

... Nə qədər ki, 15 dəqiqəlik fasılə bitməyib, ikinci hissə başlamayıb, gəl, sənə həyətimizə axan sudan danışım! Su şəhərə çəkilən ilk xətlə gəlirdi. Şəhərin ən qədim hamamı tikiləndə Qaraqayadan çəkibmişlər. Yayda soyuğundan bir andaca tərləyən stəkanı axıradək içmək olmurdu, dişi dondururdu. Atam deyirdi ki, uşaq vaxtı suyun gəldiyi Qaraqayada çimisərmişlər. Adam boyu hündürlüyündəki kəhrizin altında soyuqdan heç yayda da çox durmaq olmurmuş. Bizimsə bu suyla başqa oyunumuz vardı. Su kranının ağızındaki balaca hovuzu doldurub, çaydan qapağını gəmi kimi üzdürməkdən maraqlı nə ola bilərdi ki?! Sonra anam mənə “əsl” gəmi aldı, yəqin, çaydanın bir gün qapaqsız qalacağından ehtiyat edirmiş...

“Xoruzların ikinci banı” gəlmədi. Oyunun ikinci hissəsində Sokrateslə Ederin vurdugu iki qol qoşa daş olub qurbağa gölünə oxşayan SSRİ “boyda” məhləmizə düşdü. Sanki bu şəhər bir az önce atəşfəşanlıq eləməyibmiş. Susuz dəyirman, yiyesiz mülk kimi lal idi. Məglub ruhlar şəhərini xatırladı. Həmin gecə dünyanın ən böyük ölkəsinin ən balaca kişiləri qumarda uduzubmuş kimi üzüqoylu yatdı. Mən də yerimə məglubiyyət hikkəsiylə girmişdim. Halima pərdəsi çəkili pəncərənin açıq tayından o üzdəki armud yarpaqlarını aralayıb boylanan Ay da acıydı. Gecənin qaranlığına süd kimi aq qatıb könlümü almağa çalışırdı.

* * *

Hələ iki il əvvəl ili əlaçı kimi başa vurmağım münasibətilə anamın üçmərtəbəli univermağın birinci mərtəbəsindəki oyuncaq bölməsindən aldığı stolüstü “futbol stadionu” axşamkı məğlubiyyətin əvəzini çıxməq üçün əla şans idi. İki nəfərin oynaması üçün nəzərdə tutulan bu oyunu, sağ və sol əllərimin iştirakıyla elə ikinəfərlik eləmişdim. Mənim futbol meydanımda keçirilən çempionatlar dünyanın bütün yarışlarından maraqlı olurdu. Burda Ağdamın “Şəfəq”ı “vissiy” liqaya çıxa, “Neftçi” SSRİ, SSRİ də dünya çempionu ola bilirdi. Meydanın ən yaxşı oyunçuları da vardı: Tiflis “Dinamo”sundan David Kipiani, “Neftçi”dən Maşallah Əhmədov, “Şəfəq”dən Cəvənsir Novruzov.

Ən çətin oyun “Neftçi” ilə Tiflis “Dinamo”su arasında olurdu. Azarkeşi olduğum bu gürcü komandasını udmaq ürəyimcə olmasa da, “Neftçi”nin uduzması da mümkün olan iş deyildi. Odur ki, hesab böyük olmurdu – 2:1. “Maşallah Əhmədov” son dəqiqədə özünü yetirirdi. Onu da deyim ki, məndə ilk təəssübkeşlik hissini bu komandalar formalaşdırıldı; birinə azərbaycanlı, o birinə isə qafqazlı kimi azarkeşlik edirdim. Səbəbini tam başa düşməsəm də, digər Qafqaz komandasına belə bir azarkeşliyim yoxuydu.

Ən asan oyun isə elə bu komandayla – “Ararat”la olurdu. Onunla oyunda “Neftçi”, bir qayda olaraq meydanın sağ tərəfində – əlimin yaxşı işlədiyi yerdə

oynayırdı. Mənlik bir şey yox idi, ermənilər “zəif” oynadıqlarından həmişə məğlub olurdular – 0:5, 6:1. O vaxt həmin stadionun yeganə tamaşaçısı hardan biləydi ki, bu gün “uduzanlar” cəmi onca il sonra başqa bir meydanda onu məğlub edib həyatının altını üstünə çevirəcəklər. Qapımıza vuracaqları top mərmiyə dönüb həyətimizdə partlayacaq, evimizi uçuracaq. Bunlar sonra olacaqdı. Hələliksə, məni sabahkı oyun düşündürdü. Qonşu məhlənin uşaqları ilə bizi çətin oyun gözləyirdi. Sabahkı oyuna arxasına “Şengeliya” yazdığını 11 nömrəli köynəklə çıxaqdım...

Dikəlib həyətdəki ipə sərilmiş həmin köynəyə bir də baxıb başımı yastığa atdım. Artıq könlümü almış Ayın ağ gecəsinə büründüm. Yuxularımın stadion projektorları kimi işıqlı olduğu ağıdamlı gecələrin birinə də beləcə girdim...

... Mən yuxudan qalxana quruyarmı bu köynək?!

Vaxt olmayan yer

Məhlədə futbol oynamağa yer olmadığından Əli İbrahimov küçəsi, 2-də (evimizin nömrəsi 8 idi) yerləşən Köhnə hamamın Lenin küçəsinə burulan tinindən milis idarəsinə qədər olan hissəni stadiona döndərmışdı. “Giriş qadağandır!” işarəsi qoyulduğundan bura başqa maşın girmirdi. Hətta “uçilişanın” direktoru Xosrov müəllimin oğlu, “uçılışa” qızlarının ağatlı “prins”i Faiqin “00-01 AQZ” nömrəli, az qala başı elektrik naqillərinə dəyən yapon antenali, “Xaç atası” filmindəki məşhur musiqi çalınan italyan siqnallı, şəhərdə tayı olmayan limon sarısı rəngində “03”ü də bizim stadionumuza toza basa bilməzdi.

Arabir keçən milis maşınlarını hesaba almasaq, bura əsl idman meydançasıydı. Sakit, təmiz bir küçə. Hamam istixanasının borusundan çıxan qara-qura his küçənin havasına qəti təsir eləmirdi, olsa-olsa anaların təzəcə yuyub aslığı ağ köynəklərə qonar, ya da uşaqların alnından axan tərə yapışardı. Sağ olsun küçə uzunu sıralanan, boyu hamam borusundan da uca yamyaşıl çinar ağacları; yad qoxuları udar, hava-nın keşiyini çəkərdi. Yad qoxular dedim, gedəndə sol, gələndə sağ səkiylə nazlanan “uçılışa” qızlarının ətri, mülki geyimli “OBXSS” milislərin bahalıodekolon qoxusu yad olmadığından çinar yarpaqları onu udmurdu, saxlayırdı bizə...

Elə fikirləşməyin ki, milis küçəsini futbol meydanına çevirmək asan olmuşdu, yox, bunun üçün uzun mübarizə aparmışdıq. Əvvəl-əvvəl milislər bizi qovur, topumuzu alırdılar. Amma biz onlardan qorxmazdıq, dirənib topu geri alır, oyunumuza davam edirdik. Yavaş-yavaş özümüz onlara həzm etdirə bildik. Səs-küyümüzə adət elədiklərindənmi, qadağalara tabe olmamağımıza artıq öyrəşdiklərindənmi, bilmirəm, küçənin sakit həyatına son qoyan çığırımız milisin iş rejimini pozmurdu, əksinə, onun bir hissəsinə çevrilirdi.

Yekəpər bir milisi görəndə isə oyunu özümüz saxlayırdıq. Bir yerə yiğilib sakit durmağımız üçün “Aleko dayı gəlir” sözünü eşitməyimiz kifayət idi. Bir-bir salam verirdik: “Salam, Aleko dayı!”, “Aleko dayı, salam!”.

“Kim udur?” deyə ortalığa ümumi sual tullayar, heç cavabını gözləmədən keçib gedərdi. Ondan çəkinməyimizin səbəbini bilmirdik, bircə bunu bilirdik ki, onu görəndə bazarda alverçilər “vneştorq” malları gizlədirdi, şəhərin bərkgedən cavanları aralı gəzirdi, şuluq oğlanlar “birdən nəşə çıxar” deyə ciblərini tikirdi, futbol vaxtı şəhər stadionunda bir uşaq da meydan xəttini keçmirdi. Hamının qorxduğu bu milis bir dəfə də olsun bizə futbolu qadağan eləmədiyindən hələ dostlaşmışdıq da. Uca boyundan, dik gəzməsindən çox vaxt elə bilirdik ki, keçəndə bizi görmür.

Şəhərin “uşaq milisi” isə Pənah Qasimovuydu. İşə bizim küçədən gedirdi, gah sarı “Jiquli” siylə, gah da piyada. Hündürboy, nəhəng kişiydi. Sifətdən

milisə yox, həkimə, ya da müəllimə oxşayırdı. Bəlkə də, ona görə şəhər uşaqları “uşaq milisi” əvəzinə sifətdən elə milisə oxşayan Aleko Novruzovdan qorxurdu. Pənah müəllimin özü kimi uşaqları da sakit idi. Oğlu Nazim mənlə yaşış olardı, qızının adını bilmirəm. Küçəni sakit keçirdilər, bu, həm də yaxşı oxuyan uşaq anlamını verirdi. Qəribəydi, Ağdamda yaxşı oxuyan, əlaçı uşaqların hamısı sakit olurdu...

Bir sözlə, məhləmizin milislərinə söz ola bilməzdi. İndiki polislərlə müqayisədə o vaxtkı milislər daha humanist idilər, belə bilirəm. Təsəvvür edirsənmi, sənin vurdugun top polisin başına, kürəyinə dəyə, o da bir söz deməyə (biz eşitmirdik deyə ürəyində dedikləri sayılmır), sadəcə, topun dəydiyi yeri çırpıb keçə? Hələ top zərbələrindən dəmiri batan maşınları demirəm. O milisləri sonralar polis olub əlində dəyənək adamları qovan, tutub təpikləyən, yixib döyən təsəvvür edə bilmirəm.

Nazirlikdən gələn olanda, yaxud nəsə fövqəladə hal baş verəndə bunu hiss edirdik, küçənin ortasında futbol yox, səkidə, daha balaca meydanda xokkeyə başlardıq. Bəzən xokkey yarışı bir həftə çəkirdi, amma sonra yenə futbola qayıdırdıq.

* * *

Oyunda ən çətin iş milis rəisiylə hakimin ailələrinin yaşadığı həyətə düşən topu götürmək idi ki, bu missiyani da mən yerinə yetirirdim. Hakimin arvadı Həvva Burcayeva mənə rus dili dərsi dediyindən məhrəm adam kimi o həyətə girməyə ancaq mən

ürək eləyirdim. Sadə davranışıyla bütün məktəb və məhlə uşaqlarının sevimlisinə çevrilən Həvva müəllimə məni ilk kəs futbol oynayan görəndə fikirləşmişdim ki, avara, küçə uşağı kimi danlayacaq. Amma səhəri gün dərsə qaldıranda, “Gəl görüüm, məhləmizin Pelesi” demişdi. Hər dəfə maşın-dan düşüb evinə gedəndə ona hörmətimizi oyunu dayandırmaqla izhar edirdik. Cavan rəhmətə getdi. Sinfimizin bütün qızları ağlamışdı, biz də kövrəmişdik. Öz yurdlarında, Zaqatalada dəfn elədilər. Allah rəhmət eləsin!

“Stadion”umuzun o biri yanı hamamın həyəti idi. Topumuz buraya düşəndə ta əvvəlki kimi dalınca hamımız qaçmirdıq. Pəncərəyə dırmaşıb, rənglənmiş şüşənin boyası qopan yerindən çıxmənlərə baxmırıldıq. Büyümüşdük, yekə kişi olmuşduq.

Bir neçə il keçdi, biz bir barmaq da boy atdıq və artıq “milis stadionu” bizə darlıq eləməyə başladı. Odur ki, məhləarası yarışlarımız Şuşa dayanacağıının yanında, sonralar, lap dəqiq, 1985-ci ildə Xan Şuşinski adına Ağdam Muğam Məktəbinə verilən Qara bəyin malikanəsinə bitişik, el arasında “mexanizasiya” deyilən Ağdam Kənd Təsərrüfatının Mexanikləşdirilməsi və Elektrikləşdirilməsi Texnikumunun stadionunda, sinifarası oyunları isə gah 1 nömrəli məktəbdə (“zavuç”umuz Ənvər müəllim olmayanda), gah da məktəbin arxasındaki Ceyran bağında (Ənvər müəllim məktəbdə olanda) keçirirdik.

* * *

Hərənin futbolçu və xokkeyçi şəkilləri yapışdırıldı-
ğı dəftəri vardı. Müşfiqin (Qənizadə Müşfiq Kazanda
yaşayır, sabiq milis polkovnikidi) dəftəri hamımızın-
kindan qalın idi. Onda hər kəsdə olmayan çox maraqlı
şəkillər vardı. Sinfən ən yaxşı iki oyunçusundan biri
kimi (o biri ən yaxşı futbolcumuz isə İlqar idi –
sonralar Ağdamın “Şəfəq” komandasında oynayacaq
İlqar Məmmədov) futbol dəftərinin də ən yaxşısının
onda olması təbii görünürdü. Amma onun bu şəkilləri
hardan tapması sərr iddi. Bu sərrin üstü onlara gedəndə
açıldı. Sən demə, dünyada “Futbol-Xokkey” adlı qəzet
varmış, Müşfiq də bundan xəbərdar imiş.

Səhəri gün SSRİ boyda ölkəyə milyonlarla tiraj-
da yayılan bu qəzeti alıcısı bir nəfər də artdı...

* * *

Yerli “Şəfəq” Azərbaycan futbol çempionatının
oyunlarını İmarət stadionunda keçirirdi. Hər səhər
şəhərə darvazamızın ağızından keçib gedən araşdır-
maçı German “Əzizbəyov küçəsi, ev 57” kitabında
bura haqqında belə yazar: “İmarətin tarixi XVIII əs-
rin sonlarından başlayır. Vaxtilə burada Xurşidbanu
Natəvan yaşayıb. Qarabağ xanlarının cıdır meydan-
larından biri də burda yerləşmiş. Sonralar cıdır
meydanının yerində Ağdamın mərkəzi stadionu inşa
edilib. Stadiona hamı “İmarət” deyirdi. Ərazisi bö-
yük olan İmarətin bir hissəsində Qarabağ xanlarının
ailə məzarlığı yerləşir. Burda Pənahəli xanın, Meh-
diqulu xanın, Sarcalı xanın, Mehrəli bəyin, Natəva-

nin, onun övladlarının və başqa ailə üzvlərinin qəbirləri vardı. Son araşdırımlar təsdiq etmişdi ki, bu məzarıstanın tarixi daha qədimdi. Burdan üzərində alban yazı və işarələri olan qəbir daşları tapılmışdı”.

Natəvan çoxdan ölsə də, yaddaşlarda diriydi. “Xan qızı” çağırırmışlar, öləndə tabutunu Qarabağ camaatı yerə qoymadan ciyinlərdə Şuşadan gətiribmiş. Odur ki, “Natəvan” qızlar bayramı sovetin bir çox bayramlarından təbii alınırdı. Tədbirlər Cörək Muzeyində, Mədəniyyət Evində olsa da, bayrama İmarətdə yekun vurulurdu. “Xarı bülbül” beynəlxalq musiqi festivalı da burda başlayar, Şuşada, Cıdır düzündə sona çatardı. 1989-cu ildə, sonuncu festivalda dünyanın cürbəcür yerindən 60 ansambl gəlmişdi. Ən çox maraq doğuran meksikalılar idi. Uşaqlar onları braziliyalı bilib “Zikonun yerliləri” deyə çağırırdı.

* * *

Stadiona məhləmizdən getmək üçün Bakı-Qazax magistralının Yevlax şəhərinin içindən keçən hissəsindəki dairədən başlayan, Bərdənin baş prospektini kəsib Stepanakertdə dirənən yolu Ağdamı ikiyə bölən 28 aprel küçəsi adlanan hissəsiylə yol alıb, “çörəksatan” Kamilin (hələ dava başlamayıb, hələ oğlu Şamil şəhid olmayıb) dükanından keçib, Ağdam Dram Teatrının qabağındaki meydani arxada qoyub, Lenin bağının tinindən yolu adlayıb sovet illərində regionun işləyən yeganə məscidiylə, indiki dillə desək, analoqu olmayan Çay Evinin arasından Ət Kombinatına sarı üz tuturduq.

İmarətə girmək üçün Fred Asifgilin darvazasının ağızından keçirdik. O Asifin ki, mən onu tərəddüb etmədən Ağdamın ədalət simvolu adlandırdım... 1965-ci ildə məşhur Ceyms Bonda parodiya kimi çəkilmiş “Birinci sən vur, Fred” (“Sla forst, Frede!”) adlı Danimarka filmi bütün SSRİ-də olduğu kimi Ağdamda da gənclərin sevimli kinosuna çevrilmiş. Filmə baxan şəhər uşaqları Fredin simasında 18 yaşlı Asifi görürənlər. O da Asif kimi yeriyir, dalaşanda açıq əllə vurur, hətta ayaqqabının dabanını da onun kimi əyib geyinmiş, sir-sifəti, boy-buxunu da oxşayırmış. Səhəri gündən hamı onu Fred Asif çağırırdı... Haqsızlıqla barişmayan, zəifin, fağırin arxasında duran adam kimi ad çıxardı. Elə bu xasiyyətinə görə dəfələrlə həbsxanalara düşdü. Dava başlayanda onu və Ağdamı sevənləri başına yığıb batalyon yaratdı. Döyüşdü. Sağlığında Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülənlərdən biri, amma bu addan imtina edib: “Qəhrəmanın torpağında düşmən at oynatmaz. Ölkə işğal olunub, qız-gəlin əsir düşüb, mən sinnəmə ulduz asib “qəhrəmanam” deyə bilmərəm” – deyən tək adam oldu. Danışıldalar ki, türmədə “avtoritet” adından da imtina edibmiş: “Bu doğru adları mənlik deyil, bizdə yaxşı kişiyə aqsaqqal deyirlər”.

“Azərbaycan” qəzetində işləyəndə xəstəxanada onunla görüşmüştüm. Döyüşdə ağır yaralanmışdı. Ciyəri para-para imiş. Cidd-cəhdli gizlətməyə çalışsa da, ağır xəstə olduğu bilinirdi. Müsahibə qəzeti 7 oktyabr 1992-ci il sayında dərc olundu. O

dövr üçün, bəlkə də, naqolay sayılıacaq sualıma gör necə cavab verdi:

– Xalq hərəkatındaki şəxsiyyətlərin hansına inanırsan?

– (Duruxur). Əbülfəz bəyə inanmaq istəyirom.

Amma səhvləri ona göstərmək lazımdı. Yüksəkdə duranı ləkə tez götürür. Göydəki Ay kimi. Ayın ləkəsi ona görə görsənir ki, o yüksəklikdədi.

O vaxt Əbülfəz Elçibəy prezident idi.

* * *

İmarətdəki oyunları təsvir eləməyə Əziz Nesin qələmi lazımdı. Bircə onu deyim ki, bu stadionda “Şəfəq”in məğlub olması yadına gəlmir. Əlbəttə, 1980-ci ildə Qarabağa yoldaşlıq oyunlarına gələn “Neftçi”nin SSRİ çempionatında yarışan Stepanakert “Qarabağ”ını 6:0 udması fonunda 0:1 hesablı məğlubiyyət qələbəyə bərabər idi.

Bu stadionda keçirilən oyunlardakı qələbələrdə oyunçularla tamaşaçıların payı yarıbayarıydı. Bir dəfə Masallının “Viləş”i gəlmişdi. Birinci hissənin 0:3 qonaqların xeyrinə bitməsi hamını dəli eləmişdi. Qaynamağa yaxın suyun canında bir tərpəşmə olur, bax, eləcə stadion qaynaşırdı. Balaca uşaqlar beş-beş, on-on qruplara bölünüb hərə rəqibin bir oyunçusunu hədəf almağa hazırlaşırıdı. Stadion hər oyunçuya bir ayama qoşmuşdu, az sonra bir ağızdan bağıracaqdı.

İkinci hissənin start fiti çalınmaqla stadionun uğuldamağı bir oldu. Tribunadakıların bağırtısı (Əziz Nesinin yerliləri hələ indi öyrəniblər stadionda bağırmağı), xəttin qıraqındakı uşaqların qışkırtısı to-

pu rahat ram eləməyə imkan vermedi, rəqib oyunçular topu dərhal itirirdilər. Qapıcı bilmirdi oyunu izləsin, topa baxsın, yoxsa qapının arxasındakı uşaqları güdsün. Çünkü hücum anında arxadan elə səs qopurdu ki, deyirdin bəs, gələn monqol-tatar qoşunudu.

İmarət ləngər vururdu. Stadiondakı bir-iki min azarkeşin bağırığı, yalan olmasın, on minlərlə “Marakana” tamaşaçısının səsini batırdı, inan! Həmin gün stadionun səsi Çahargah üstündə köklənmişdi. “Şəfəq”in şöləsi projektor olub rəqibin gözünü tutmuşdu.

Fit çalınıb oyun bitəndə lövhədə 5:3 yazılmışdı. Hakim canı qurtarırmış kimi xoşbəxt təbəssümlə qalib komandanı təbrik edir, rəqib oyunçularsa başlarını bulayıb qaçırdıqları şansa heyif silənirdilər.

Həmin gün şəhərin iaşə obyektləri planı birə beş dolduracaqdı. Büyüklər “stalavoy”lara, balacalarsa çayxanalara – qələbəni “yumağa”, oyunun müzakirəsinə gedirdi. Söhbətin əsas mövzusu Ağdamın nə qədər güclü komanda olması, kimin necə oynamasıydı: “Görən, Braziliya Ağdamı İmarətdə uda bilər?” Məclisin sonunda bir yekdil cavab olurdu: “Yox!” Amma heç kim demirdi ki, bütün ev oyunlarını udduğumuz kimi, əksər səfər oyunlarını da uduzuruq...

Komandanın ağsaqqalı Allahverdi Bağırov (sonra dava başlayanda çoxsaylı özünü müdafiə batalyonlarından birinin komandiri oldu, ermənilər bilirdilər ki, Ağdama yol bu komandirlərin meyidi üstündən keçir, elə də oldu, biri də sağ qalmadı. Ölümündən sonra Milli Qəhrəman adı verdilər) olmasaydı, belə çətin oyunlarda stadion əhlinin qabağını kəsmək

mümkün olmazdı. Bir dəfə hələ komandasının adı “Damcılı” olanda Qazaxda Ağdamın oyunçularını döyüb, avtobusun şüşələrini sindirmişdilər. Bütün şəhər cavab görüşünü səbirsizliklə gözləyirdi. Allahverdinin bir kəlmə andına rəqib oyunçulara çirtma belə dəymədi. Oyundan sonra yedirdib, içirdib yola salmışdılər. Bir neçə il sonra artıq adı “Göyəzən” olan Qazax komandasına SSRİ çempionatının ikinci divizionuna keçməsi üçün zəruri olan 2 xal da elə Ağdamda verildi.

* * *

İndi mənim küçəmdəki stadionum böyüyüb, Ağdamın özü boyda meydana çevrilib. Bir vaxtlar anamın aldığı oyuncaq stadionda öz-özümlə oynadığım kimi indi orda düşmən də özü-özüylə oynayır. Bir yanda tanklar, o biri yanda BTR-lər düzüb, top oynadır. Amma mənimkindən fərqli olaraq, bu “stadion” oyuncaq deyil, poliqondu. Nə vaxtsa Braziliyanı belə udmağa iddialı görünən şəhərdə indi oyunlar bızsız keçir. Uduzub çıxmış kimiyik.

“Lazım gəlsə”, bir də girəcəyik oyuna. “Lazım gəlsə” hələ gəlməyib, deyirlər gedib top almağa...

Gecə yarı oldu, mən də getdim yatmağa, “lazım gəlsə” gələndə məni oyadarsan, yaxşımlı!? Vaxtında oyat, gecikməyim!

... Boğazım quru, bədənim tərli... Özümü hovuzun başına güclə çatdırıldım. Ağzımı krana dirədim. Su yerinə Vaxt axırdı. Axıb getməsin deyə hovuzu doldurub Vaxta baş vurdum. Çıxanda məndən Vaxt damırıldı. Qurulanıb Vaxt olmayan yerə getdim...

Novruz sabahının pəncərəsi

Pəncərədə dizlərini qollarının arasına yiğib oturmağın, yorulanda ayaqlarını açıb pəncərə boyu uzatmağın, beləcə rahatlanıb küçədən gəlib-gedənlərə tamaşa eləməyin özü əyləncə olmayan yerdə bir əyləncədi. Yağışlı günlərdə, həyətdə oynamağa imkan olmayanda, ildirim vuraraq deyə şəhər işıqları söndürüldüyündən dönyanın əcinnə gözündə gördüyü bir ölkənin çəkdiyi, Yer üzünün, bəlkə də, ən humanist çizgi filmlərinə baxa bilməyəndə aynası küçəyə açılan pəncərəmiz televizoru əvəz eləyirdi.

Ağ-qara “Qorizont”dan fərqli olaraq, mənim “televizor”um rəngli göstərirdi. 70-ci illərin əyalət şəhərinə, illah da onun 10 yaşlı sakininin gözüylə baxmaq nə qədər maraqlıdır sənə, bilmirəm! Amma onu bilirom ki, bütün dönyanın əyalət pəncərələri əyalət adamının qəlbinə, onun içində cüçərən arzulara və bu arzulardan pöhrələyən ümidi açılır. Bunun zaman və məkan bağlılığı yoxdu; 150 il əvvəl “Əyalətdə pəncərə teatr və gəzintini əvəz edir” yazan Floberin Fransasında da belə olub, indi də belədi, yəqin 100 il sonra da belə olacaq...

Burda saatlarla darıxmazsan: otur say, sağdan çox maşın keçir, yaxud soldan; bax gör, küçədə kişi çoxdu, ya qadın – bir sözlə, istəyirsən yarış keçir, istəyirsən “tədqiqat” apar. Bunlar bezdirsə, maşın-

ları markalarına görə qruplaşdırmaq da olar: məsələn, küçəmizdən 26 “Moskviç”, 18 “Volqa”, 37 “Jiquli”, 9 “QAZ-51”, 3 traktor, 2 çörəkdaşıyan, 1 zibilyığan, tək-tük “Pobeda”, bir də İsibalanın zil-qara “ZİM”i keçdi. Bu çərdəymış maşının ötən yay günlərinin birində anasının dikdaban ayaqqabısını ayağında sürütləyə-sürütləyə yolu keçib bizə gələn Şərafəti – üzbüüz qonşumuz Qaçay əminin qızını vurmağını da bu pəncərədən görüb qorxmuşdum, gerçək sözümdü...

Bax belə! “Dünya bir pəncərədi...” məsəlini dün-yaya pəncərədən baxmışlar, yəqin, daha yaxşı anlayar.

* * *

Günorta saatlarında çoxlu siqnal səsi gəlin aparılmışından xəbər verirdi. Qırmızı tirmə şal üstündə oturdulan kukla təzəcə yuyulub par-par yanan QAZ-21-ə xüsusi gözəllik verirdi. Maşın başını dik tutub ətrafa naz satan qız kimi elə gedirdi ki, elə bil gəlin özüydü. Bu nə qədər ürəkaçan mənzərəydisə, sağdan gəlib üzü aşağı – Qarahacılı qəbiristanlığına gedən tabut da o qədər qan qaraldan idi. Nəyə görəsə elə bilirdim ki, bu saat mən Allah'a yalvaran kimi tabutun içindəki qalxıb oturacaq və tabut pəncərəmizin tuşuna çatanda düşüb evinə qayıdacaq. Mən bunu Allahdan istəyirdim, Allah haqqı, amma o adam durmurdu, eləcə izdihamın ciynində yırğalana-yırğalana keçib gedirdi. Molla Rəşidin səsi tabut keçəndən bir xeyli sonra da gəlirdi.

* * *

Pəncərənin aşağı sol tindən bir qadın çıxdı. Çəpər qonşumuz Elza müəlliməni qara çətirindən tanıdım. Həmişəki vaxtda həmişəki aram yerislə keçir. Məktəbdən gəlir. “Qolodomor” ilində, yəni 1932-ci ildə doğulan atama dərs deyib. Rəhmətlik Həsən müəllimin qızıdır. (Həsən Həsənov Qori seminariyasını bitirmişdi. 1923-cü ildə Rayon Təhsil Şöbəsinin müdürü olmuşdu. Sonra uzun illər müəllimlik eləmişdi.) Yadımda sadəliyi, səliqəsiylə qalıb, astadan damışındı. Həyət-bacasında bir kibrıt çöpünə, ev-eşiyində toz dənəsinə rast gəlməzdin, döşəmələri həmişə işim-işim işıldayırdı. Onların servantında şüşə qab-qacaq yerinə çoxlu kitab olardı.

... Taxtası ağ boyanmış şüşəbəndin qapısını açıb içəri girirəm. Qədim divanı, divardan asılan köhnə fotoları, bir neçə hörmə kətili, stolu, üstündə dörd-beş kitabı, onlarla dəftəri, göy və qırmızı qələmləri, bir neçə rus jurnalını, soyumasın deyə ağızına “papaqçıq” keçirilən çayniki gözüm tez alır. Və bir də Elza müəllimə... Eynəyini çıxarıır, gəlişimi təbəssümlə qarşılayır, mənim riyaziyyat kitabımı açır, dəftərimə baxır, tapşırıqlar verir...

Adamlı qarşılışanda dodağının ucu, bir də gözlerinin kənarı azacıq dartılır, ciddi sıfətinə məsum təbəssüm qonurdu, yəni salam verirdi. Onu heç vaxt ürəkdən gülən görmədim. Ya xarakteri beləydi, ya da həyatında dərin izi qalan nəsə olmuşdu, bilmədim. Bildiyim tək oydu ki, yaxşı adamdı və mən onun yanında rahat idim.

... Uşaqlığımın son Novruz çərşənbəsi tonqalın üstündən hoppanandan sonra həmin il instituta girməyi niyyət tutub qulaq falına çıxmışdım. Bu fala inanırdım. Həyatımın ən əziz qadınından eşitmışdım ki, cavanlığında körpə oğlunu götürüb ər evini tərk edəndə niyyət axşamı qulaq falına çıxıbmış. Özünün və balasının gələcəyindən əndişələnirmiş. İlk eşitdiyi qonşu Rafizə xalanın tonqal başında oynاشan uşaq-larına dediyi bu sözlər olubmuş: “Ocağı dağıtmazlar, komalayarlar bir yerə”. Elə də oldu, birləşdilər, birlik-də uzun ömür sürdülər. Hər ikisini öz əlimlə özüm qəbirə qoydum çox sonralar, uzaqda – Bakıda...

İllk dəfə “tale ovuna” – qulaq falına çıxmışdım. Darvazanı açıb yola ayaq qoymuşdum ki, yan tərəfə, qaralıya çevrildim, Elza müəllimə idi. Axşamın qara tülü onun çöhrəsindəki bakırə qız sağaşı təbəssümünü örte bilməmişdi: “Salam”. Allahın adından uğurlu sözmü eşidəcəkdir – ikiillik staj tələb olunan jurnalistika fakültəsinə elə birinci il daxil oldum. Bəlkə, həmin gecə o da qulaq falına çıxıbmış, bilmədim. Bildiyim odur ki, mən də ona ümid dolusu cavab vermişdim: “Salam. Axşamınız xeyir!”.

“Azərbaycanfilm” kinostudiyasının 1979-cu ildə çəkdiyi “Bizi bağışlayın” filmində Mariya Petrovna obrazını hər dəfə görəndə Elza müəlliməni xatırlayıram.

* * *

Köç səsi səhər obaşdan gəlirdi. Bəzən hənirtisi-sini yuxuda eşi dir, bəzənsə oyanıb pəncərəyə

cumurdum. Sayı-hesabı olmayan qoyun sürüsü Mardakert, Kəlbəcər dağlarından, yaylaqdan döndürdü. Sürünün asfaldan qopan ayaq səsi quzu mələşməsinə qarışib xoş bir musiqi yaradırdı.

Təbiətin yaratdığı bəstələri hansıa Allah bəndəsi köçürə bilibmi nota? Mən görməmişəm, yoxsa qoyardım bu musiqini birlikdə dinləyərdik.

Pəncərəni açıb heyrətlə baxıram. Otağı qəribə köç iyi bürüyür.

Heç burnuna köç qoxusu dəyibmi? İşdi-şayəd, nə vaxtsa köç görsən dediklərimi unutma!

Sürünün başında qulağıkəsik qurdbasan çoban itləri oynasır. Quyruğu yerlə sürünen Qarabağ qoyunları itlərdən arxayındılar, tələsmirlər. Ağzı buğlu Qarabağ atları çoban, onun neçə aylıq azuqəsi, palpətəri yığılmış xurcunları belində çox yüngüldü, bütün sürüyə cavabdehmiş kimi diribaş görünür. Çobanın qaysaq bağlamış üzü qırmızı qranit kimi soyuq və sərtdi. Süru yavaş-yavaş uzaqlaşdıqca o həzin “musiqi” də not-not kəsilirdi. Köç gedəndən sonra küçəyə qəribə sükut çökürdü. Bir azdan qadınlar küçəyə çıxıb evlərinin qarşısındaki köç “iz”lərini süpürəcək, aparıb ağacların dibinə tökəcəkdi.

* * *

Sarı taksi sürətlə keçsə də, tanıdım, Roma əminin maşınıydi. Atamın dostlarından biri. Onunla dağlara, bulaqlara çox getmişdik. Qarda-buzda onun kimi maşın sürüən yoxuydu. Buzlu yolda Şuşaya, ilin istənilən gündündə SSRİ-nin xəritədə barmaq qoydu-

gün şəhərinə maşın sürməyə hazırlıydı. Ümumiyyətlə, Ağdamın taksi sürücüləri ayrıca, maraqlı sinif idi. Sovet dövrünün azad zəhmətkeşləri demək olardı onlara. Çoxunun taksidən başqa şəxsi maşını da vardı. Bu, uzaq səfərlərə, məsələn, Bakı, Yerevan, Tiflis, Batumi, Kislovodsk, Mahaçqala, Rostov kimi yerlərə “klient” aparmaq üçün idi. Atam da uzaqqedən sürücülər sırasından idi. Gələndə Qoridən qırmızı alma, Batumidən mandarin, Tiflisdən rəngli flamaster (belə şeylərin matah olan vaxtlayırdı) gətirirdi. Lotereya satan kişiyələ (adını unutmuşam, amma qızı Nəzakət bizimlə oxuyurdu) getdiyi Kislovodsk səfərindən razı qalırdı. İndi anlayıram ki, Nəzakətin atası tək Ağdamın yox, bütöv regionun “uruset lotereyası”nın topdan satanı imiş, əlbəttə, qeyri-rəsmi.

* * *

Səhər tezdən pəncərəmizin önündən keçərək camaatı pambıq yiğimina səsləyən maşının – mədəniyyət evinin “avtoklubu”nun səsucaldanından çıxan boğuq səfərbərlik musiqisi musiqidən çox alman faşistlərinin kinolarda gördüğüm oxşar təyinatlı maşınlarından gələn “Axtunq! Axtunq!” nidasını xatırladırdı. Bu bənzətmə atama məxsusdu. Pəncərədən baxıb deyirdi: “Elə bil nemes maşındı... Burda pambıq var? Get, pambıq yiğanlara çal də bu mahnını”.

Səhərin bu xırıltılı musiqisindənsə Xıdırı arvadların solo çıçırtıları daha xoş idi. “Qatiq var! Qaymaq var!”, “Süd var, süüüdd! Yaxşı süd var!” Səslər fərqliyidi: biri xırıltılıydısa, digəri təmiz idi.

Heç birinin adını bilmirdik, eləcə səsindən tanıydıq. Evə ağartı lazım olanda anam tələsmədən ona lazım olan səsi gözləyirdi, onu neçə-neçə səsin içindən seçə bilirdi. Bəzən istədiyi səs çıxmayanda, o biri süd satanlar da keçib gedəndə südsüz, qatıqsız qalırdıq. Seçim ediləndə keçib getməsin deyə süd satanı əyləməyə məni göndərirdilər. Ariq, uzun bir qadın, orta yaşlarında, əynində uzun tuman, kişi pencəyinə oxşar pencək, başında yun şal, iki əlində qara, yekə zənbil... Evdə qonaq olanda, yaxud bayramlarda, ələlxüsus Novruzda alacaqlarımız çox olardı: bir balon süd, bir balon qatıq, boyamaq üçün çoxlu yumurta, 3–4 kasa qaymaq... Məşhur Gəncə qaymağını sonralar dadaçaqdım. Hələliksə yedyim Gəncənin ağızlı camış qaymağı yox, Xıdırının sarı inək qaymağıydı.

Ağdamın südsatanları Bakının indiki xlorsatanları kimi deyildilər. Onların üzündə “insan əzabının son əlamətləri” (ifadə “Nəsimi” filmindəki Nəimiyə məxsusdu) görünmürdü. Qıvraq, diribaş, eşq dolu həyat bənizliyidilər, ətrafa xoş ovqat, enerji yayıldılardı. Çəkdikləri əziyyətin tək nişanəsi ağır zənbil daşıyan ovuc, bir də barmaqlarının bərkmiş qabarlıydı, vəssalam...

* * *

Axşama doğru işdən qayıdanlar pəncərənin sol, şəhərə çıxanlar isə, bir qayda olaraq sağ tərəfindən gəlirdilər.

Bu kişi sağdan çıktı, demək, şəhərə gəzməyə gedir. Onun da adı Vahiddi, “Qarın Vahid” deyirdi-

lər. Qonşu küçədə olur. Deyirdilər, cavanlığında çox davakarmış. Suya atılmış, dalğa itənədək suyun altında qala bilirmiş. Pəhləvan cüssəli, şir ürokliymış. Əsgərliyi uzun çökibmiş, elə iki ilini “disbat”da yatıbmış. Mən tanıyanda da dəliqanlığından xeyli qalmışdım.

Gözdən itəcəkdi ki, şüşəni tiqqıldatdım, çevrilib yuxarı baxdı. Pəncərəni açıb salam verdim. “O gün gördüm, atan maqnitofon alırdı sənə, niyə qulaq asmırsan?” “Hələ kaset almamışıq”. “Düş gəl bizə, kaset verim”. Düşdüm, yolundan qayıtdı, dörd-beş kaset verdi, birini isə silkələyə-silkələyə: “Bunu itirmə, hər adamda yoxdu, Vısotskinin kasetidi. Əla oxuyandı, hökumətin anasını ağladı...” – dedi. Vahidi həm də ona görə çox istəyirdim ki, mənimlə tay-tuşu kimi danışırı. Ona elə gəlirdi ki, mən də Vısotskini tanıyıram, başa düşürəm.

İllər keçdi, mən böyüdüm, o yaşlandı... Son dəfə onu hərbi formada görmüsdüm. Maraqlı macəralar yaşadığı şəhəri nəzərdə tutub Stepanakert ermənilərinin qarasınca deyinirdi: “Görürsən də bunları, qudurublar”. Çox çəkmədi, onun da öldüyünü eşitdim. Allah rəhmət eləsin!

* * *

İndi hər dəfə Vısotskinin filmlərinə baxanda, ya mahnılarını dinləyəndə yadına adaşım düşür. O, daha sədaqətliymış. Ağdamı ruhuyla sevənlərdən imiş. Odur ki, orda qaldı: cismi torpağında, ruhu səmasında. İndi Vahid Vısotskinin mahnisini Ağdamın sərgərdən ruhları ilə birlikdə oxuyur:

*“Spasite naşı duş!
Mi bredit ot uduşya.
Spasite naşı duş,
Speşite k nam!”*

... Bu səhər mən də qoşuldum Vısotskinin mah-nısını oxuyanlara, uçdum, uçdum, uçdum, sonra qa-yıdıb pəncərəmdən içəri girdim!

... Anam yolumu – dünyaya gəlişimi 4 il gözləyib. Hər Novruz çərşənbəsi ocağa sığınib, dualar oxuyub. Allah dualarını eşidib, anama elə Novruz səhəri xoşbəxtlik bəxş eləyib. Elə bu yazını da bəndəniz kimi Novruz səhəri, 22 martda doğulanlara bağışladım...

Yusifüzlü kitablar

7 noyabr 1980-ci il Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının növbəti ildönümü kimi, həmin günün səhəri Rzayev Yusif Məmməd oğlunun (indi “525-ci qəzet”in baş redaktor müavinidi) Ağcabədinin Rəncərlər kənd orta məktəbindən sinfimizə gəlişi də əlamətdar hadisə idi. İndinin gözüylə baxsaq, Yusifin gəlişi Oktyabr inqilabının missiyası ilə müqayisədə humanizm mücəssəməsiydi. Hər halda milyonlarla insanın taleyiini alt-üst eləyən inqilabdan fərqli olaraq, bu gəliş mənim həyatıma yeni rəng qatdı.

Sərt sıfət cizgiləri, uca və yoğun səsi, oturuşdurusu, xüsusilə qəribə ləhcəsi 1 nömrəli kimi “bərkgedən” şəhər məktəbi üçün çox qaba görünə də, tezliklə mühitə öyrəşdi, uşaqlarla ayaqlaşdı, çox ağızgöyçəyin ağızından vurdu, əlaçılar sırasına qoşuldu, istər sinifdə, istərsə də məktəbdə xüsusi qabiliyyətiylə seçildi. Hərəkət və düşüncə sərbəstliyi, kəndli sadəliyi və səmimiyyətinə yaşıdan xeyli böyük şeirlər yazmaq istedadını da əlavə etsək, necə bir adamlı dostlaşdığını ta özün təsəvvür elə!

Məktəbin “Bosman” ləqəbli direktor müavini Ənvər müəllim (Allah rəhmət eləsin, həqiqətən də, məktəbin bosmanı idi) yaxşı oxuyan şagird kimi mənimlə dostluq eləməyi ona məsləhət görübümiş.

Elə yolumuzun bir olması, qonşuluğumuz da dostluq tellərinin tez bağlanmasında vacib şərtlərdən oldu.

* * *

Böyüklərimiz “Lenin yolu” adlı rayon qəzetinin şöbə müdürü Həsən Qəhrəmanovdan xahiş eləmişdir ki, hərdən çağırıb şeirlərimizi dinləsin, məsləhətlərini versin. O da bizi məmnuniyyətlə qəbul edir, bəlağətli danışığın ilə maraqlı mövzular açır, şeirlərimizi dinləyir, fikirlərini söyləyirdi. Yusif bu işdə bir boy yuxarı idi. Həsən müəllim bunu nə qədər bürüzə verməməyə çalışsa da, alınmırdı. Şeiri birinci Yusif deyirdi. Sonralar gəncliyin müxtəlif məqamlarında, illah da sevdalı anlarda dəfələrlə dadıma çatan, öz adıma çıxıb kimlərinsə ruhunu oxşadığım şeiri bir gör necə əzbərləmişəm, sən Allah:

*“Tamaşa qurtarır,
sonunda pərdə.
Kitab oxuyuram,
sonunda pərdə.
Pəncərənin önungdən keçirəm hərdən,
Yenə də pərdə.
Necə dözüm bu dərdə?
Pərdə...
Pərdə...
Pərdə...”*

“Əla! Sən şairsən! Sən, əsl şairsən!” Həsən müəllimin fərəh dolu qışqırtısını qonşu otaqlarda da eşidirdilər yəqin. Ayağa qalxanda qəddi-qaməti

otaqdakı kitab şkafını belə örtən bu əzəmətli kişinin sevinci uşaq çöhrəliydi...

Növbə mənə çatırdı:

*“Yandırın Nitşenin fəlsəfəsini,
Külinü də tökün Hitlerin qəbrinə...”*

Arxasını unutduğum belə şeirlərə onun reaksiyası, bir qayda olaraq bu cür olurdu: “Əla! Çox yaxşı! Sən şair olassan”. Həmin anlarda nələr eləməzdim ki, mənə də “Sən şairsən!” desin. Amma Həsən müəllim təribə sahibi olmaqla bərabər həm də vicdanlı adamıydı.

Məni şeir yazmağa Yusif həvəsləndirirdi. Bəhsə düşüb əlləşirdim. Palan içi tökmək fikrim yoxdu, bir onu deyim ki, heca saymaqdan ovcumda dərin dırnaq izləri qalmışdı. Yusifin ovucu isə təmiz idi, izsiz-zadsız.

Nəysə, Həsən müəllimin məsləhətiylə Şamil Namazın Mədəniyyət Evindəki ədəbiyyat dərnəyinə yazıldıq. Dərnəyin ən cavan üzvləri biz idik. Yusif tezliklə dərnəkdə üstünlüyü ələ aldı. Hərənin şeirində bir qənbərqulu tapır və əsaslandırma bilirdi, odur ki, hamı onunla hesablaşır, müzakirələrdə onun fikirlərinə ciddi önəm verirdilər. Rayon qəzetində çıxan ilk şeiri məktəbdə onu məşhurlaşdırıldığı kimi, bu hadisəyə həsr elədiyi şeir də dərnəyin stajlı üzvləri arasında onun nüfuzunu kəllə-çarxa çıxardı:

*“Ürəyimi sixsaydilar, söz töküldərdi,
Sanirdim ki, yazdıqlarım tər çicəkdilər.
İlk şeirim çıxan günü elə bilirdim,
Daha məni bütün qızlar sevəcəkdilər”.*

Tezliklə dərnəyin cavan şair və yazıçılarının sayı çoxaldı. İlk vaxtlar utancaq olan Gülablı balası Qulu Ağsəs tezliklə istedadını ortaya qoydu, beləliklə, gənclik yaşlı nəsilə bab gəlməyə başladı. Qulunun şeirləri özünə oxşayırıdı; sakit, həzin, çəkib uzaqlara aparan, düşünməyə məcbur eləyən. Onun piçiltili şeirləri, əslində, bir orkestrin səsi boydaydı, canım üçün. Onun şairliyi bizim kimi bir baharlıq olmadı. O, hələ də şairdi.

* * *

Kitablarla ilk tanışlığım atamıkılardan başlamışdı. Amma hələ məni “xəstələndirməmişdilər”. Viktor Hüqonun sovet ensiklopediyasına oxşayan üçcildlik “Səfillər”i atamın ən sevimli kitabı olmasına baxmayaraq, həcmiylə gözümü qorxutmuşdu. Atamın çoxsaylı təkidiñə rəğmən bu kitabı oxumadım. (İlk təəssürat yalançı olsa belə, öz işini görmüşdü, indiyədək oxumamışdım. Bu yazı həvəsləndirdi, indi girişmişəm, həm də atamın ruhu şad olsun deyə...)

Kitablara baxışım Yusiflə dəyişdi. Onun gəlişi mənim musiqi dolu uşaqlıq dünyama kitablar da qatdı. Və beləcə şəhərin bütün kitabxananının, kitab mağazalarının qəniminə çevrildik.

Ağdamın kifayət qədər kitabsevəri vardı. Bir qrup ziyalılıq atributu hesab elədiyindən kitab alırdısa, böyük bir qisim bu kitabları oxuyurdu da (az, ya çoxluğun dəxli yoxdu, mən Ağdamda kitabsız bir ev belə xatırlamırıram). Qohum-əqrəba, qonum-qonşu arasında, çayxana və parklarda tez-tez

müxtəlif kitabların söhbətinə düşərdin. Maraqlı kitab xəbəri “quş qripi” kimi tez yayılırdı. Orxan Kamalın “Yad qızı” bədii tozanaq qoparmışdı. Əlbəttə, bütün maraqlı kitabların ilk sahiblərindən biri də biz olurduq. Pulumuz olanda alır, olmayanda, sadəcə, əl atıb “götürürdük”. Nə qədər qəribə olsa da, bunu ayıb saymirdiq. Ən çox “ziyarət” etdiyimiz yer məktəb yolunun üstündə, Lenin bağının girişindəki Tağı dayının kitab mağazasıydı. Rəhmətlik bir dəfə də olsun soruşmadı ki, bu qədər kitabı oxuyursunuzmu bari.

Çayxanaya ayaq açmağımız dünyaçaplı yazıçılarla tanışlığımıza səbəb oldu. Ağdam mətbəəsində çapçı işləyən Salman Babayev (indi “Respublika” qəzetiinin Qarabağ zonası üzrə müxbiridi) nətəhər ağızdolusu “Qabriel Qarsia Markes” deyirdisə, belə bir adamı tanımadığımıza görə xəcalət çəkirdik. Uşağı qabağına qoyub danlayan müəllim pozası alsa da, Salman bizi danlamırdı, əksinə, min kilometr bizzən aralı ölkələrdə yaşayan, yaxud yüz il qabaq kitablar yazmış neçə-neçə yazıçıdan elə həvəslə danışrı ki, eşitsəydi, işi-peşəsi çay daşımaq olan Zaqqı (deyəsən, adı Zahir idi) da kitab oxumaq həvəsinə düşərdi. (Yaxşı ki, Zaqqı Salmana qulaq asmırıldı, yoxsa əlinə kitab alıb oturacaqdı “Çay evi”nin üçüncü mərtəbəsində, camaata ya dəmi qaynamış, ya da soyumuş çay verəcəkdi. Külqabiləri da aşıl-daşacaqdı.) Bəlkə də, Salman heç özü də Markesi oxumamışdı o vaxt, eləcə adını eşitmışdı, amma bunun məsələyə dəxli yoxuydu. Əsas odu ki, biz ondan çox ad eşitdik və bu adların yazdıqlarını tapıb oxumağa çalışdıq.

* * *

Bax belə!

Bunlar mənim kitabı Ağdam xatirələrimin kiçik bir hissəsidir. Büyük hissəsi isə ruha çevrilib Ağdamı tin-tin, küçə-küçə gəzir. Daha tini, küçəsi olmayan şəhəri... Evimizdəki yüzlərlə kitab səhifələrində oxuyub can verməyə vaxt eləmədiyim neçəneçə qəhrəmanım boydana qaldı. Ermənilərin odla-dığı evdən yanana ruh kimi çıxdılar sonra. İndi onlar da xatirələrimin ruhuna qoşulub gecələr mənim ruh-lar şəhərimin sakinlərinə şeir oxuyurlar...

Dünən axşam Vaqif Cəbrayılzadənin (Vaqif Bayatlı) şeirini deyirdilər, Yusifin sevimli şeirini:

*“Qeybdən gələn səs kimi,
ölümqabağı gələn nəfəs kimi
gəldin ömrümə, zalim qızı,
çix gecəyə oynayaq bu havaya,
sən şəhərin o başında,
mən şəhərin bu başında.*

*Gözəl gözdən gələn yaş kimi,
uğruna baş qoyulası savaş kimi
endin ömrümə, zalim qızı,
çix gecəyə oynayaq bu havaya,
sən günlərin o başında,
mən günlərin bu başında,
illərcə səninlə oynayaq belə...”*

DOQQUZUNCU ESSE

Rəngsiz kino

Yusiflə qətiləşdirmişdik ki, sənədlərimizi jurnalistikaya, bəd ayaqda filologiya fakültəsinə verək. Evdəkilərin “yurfak”, heç olmasa “narxoz” tələblərinə qarşı jurnalist olmaq arzusuyla çıxmışım çox ciddi və sərt olan atama üsyan etmək kimi də başa düşülə bilər. Sonra atamla müqayisədə İntibah dövrünün humanistlərini xatırladan atası Məmməd Əminin tələbinə “boyun əyərək” sənədlərini könülsüz “narxoza” verib, coğrafiyadan aldığı “2”nin sevincini boy numa sarılmaqla bölüşən Yusifin qarşısında sanki günahını yuyurmuş kimi bəxtəvərçiliyi o qədər də ürəyimcə deyildi. Məni indi onun hansı institutda oxuyacağı yox, Bakıda qalıb-qalmayacağı maraqlandırırdı. Bu vəziyyətdə biz ayrılacaqdıq. O, Ağdama qayıdacaqdı. Düzdü, o, Bakıya qayıtdı, jurnalistikaya da girdi, amma bir il sonra, mən artıq əsgərlikdə olanda. Bunlar sonra olacaqdı...

* * *

Jurnalistikaya iki il staj tələb olunduğundan atası şəhər kinoteatrının direktoru Fazıl Qasımovdan – “Kino Fazıl”dən xahiş eləmişdi ki, adını işə yazdırırsın. Yusif də məktəbdə oxuya-oxuya kinomexanik olub axşamlar kino göstərməyə başladı ki, bununla da bizim ağdamlı uşaqlıq dövrümüzün yeni səhifəsi açıldı.

Kitablarla yanaşı, kino da həyatımızın bir parçası oldu. Ümumiyyətlə, Ağdamın bir neçə nəsil gəncliyinin yetişməsində adı “Dostluq” olan bu kinoteatr, onun direktoru Fazıl müəllimin müstəsna xidmətləri var. Hər iki başından məni tutduğu üçün bu rolun müsbət, yaxud mənfi tərəflərini təhlil etməyə dəyməz.

Sovet əyalətlərində “gənc nəslin formalaşmasında”, həmçinin ictimai dünyagörüşün inkişafında azsaylı vasitələrdən birinin də kinoteatr olduğu fikrini qəbul eləsək, Ağdamdakı kino mühitinin qonşu rəyonlarla, hətta dağ şəhərləri, qəsəbə və kəndləriylə müqayisədə xeyli mühafizəkar olduğunu qeyd etməsəm, tam təsəvvür yarada bilməyəcəyimdən ehtiyatlanıram. Bircə onu deyim ki, günorta saatlarında məktəblilər üçün ayrılan seanslardan başqa mən kinoteatrda heç vaxt qadın tamaşaçıya rast gəlmədim. Əlbəttə, göz xəstəxanasının yanındakı hərbi hissəyə yenicə gələn gənc və naşı zabitin arvadını qoltuğuna vurub, Moskvanın Arbatında gəzirmiş kimi, Nizami küçəsiylə üzüaşığı bəxtəvər-bəxtəvər kinoya ilk və son gəlişini nəzərə alıram. Zalın yeganə zənənə xeylağı kimi gözü ehtiras dolu gənclərin kollektiv ac baxışlarının hədəfinə çevriləmək, hətta rus qadınlarını da sixirdi...

Amma bu o demək deyildi ki, şəhərin qadınları kinoya baxmırıllar. Baxırdılar, özü də kişilərdən da-ha həvəslə. Bunun üçün evin kişisinə sıfariş vermək bəs edirdi. Məhlənin bütün kişilərinin fikri yekdil olsun deyə qadınlar sözü bir yerə qoyub arzularını eyni vaxtda onlara bildirirdilər. Razılıq veriləndə, əgər növbə böyük deyilsə, həmin gün, yox, növbə

varsı, bir-iki günə kino gəlirdi. Bəzən bir neçə məhlədə eyni film göstərirdilər. Velosipedli kinoçular yarım saat fərqlə başlayan filmin yumru dəmir kasetlərini bir məhlədən digərinə vaxtında çatdırırlılar. Məhlə kinoları böyük bir proses idi. Tədbirə erkəndən hazırlıq gedirdi. Tumsatanlar səhərdən öz ehtiyatlarını tuturdu. Ənənəvi “ekran” ya ağardılır, ya da kimsə ağ döşəküzü gətirəcəyinə söz verirdi. Qadınların kimi samovar qaynadır, kimi şirniyyat bisirirdi. Meyvəsi olan meyvə yuyurdu. Axşam da hərə öz kötilini götürüb ekran başına gəlirdi.

Şəhərin kişi tamaşaçılarıyla qadın seyriləri arasında fərq vardi. Birincisi, tamaşaçısı yalnız özləndən ibarət olan kişilər filmin ayrı-ayrı nüanslarına, məsələn, bir az çılpaq qız görəndə “bu nədi, əəə...”, yaxud yaramaz qəhrəman növbəti naqis iş tutanda “ay oğraşşşş” sayaq reaksiyalarla kifayətlənirdilərsə, məhlə seanslarında arvad-uşaq səsindən kino deyəni qulaq eşitmirdi. İkincisi, xüsusilə maraqlı yərində film kəsiləndə, kişilərin bağırtısı kinoteatrın damındakı quşları perik salırdı, amma qadınlar bu cür fasılələrdə daha düzümlü olurdular; ya filmin bura qədərki hissəsinin müzakirəsinə başlayır, ya da səhərdən qalan söhbətlərini davam etdirirdilər.

* * *

Hind filmləri Azərbaycana ayaq basıb, Bakıda nəfəs dərməmiş Fazıl müəllimin sehrlı çubuğuyla Ağdamda peyda olurdu – mətn tərcümə olunan kimi, səsləndirilməsinə aman verilmədən Ağdama çatdırılırdı.

... Arıq, balacaboy kişiydi Fazıl müəllim. Əsəbi və söyüscül olmasına baxma, hamının ona hörməti vardı. Haqqında o qədər rəvayət və lətifə gəzirdi ki, oğul lazımdı bir kitab bağlaya. 1960–70-ci illərin məşhur sevgi yazılıçısı Əlfı Qasimovun qardaşıydı. Tək rayon yox, yeri gəlsə, ölkə miqyasında işini keçirə bilirdi...

“Dublyaj” işinə məşhur aktyor Tofiq Qarayev və teatrdañ başqaları dəvət edilirdi. Onlar yuxarı, kinomexaniklərin yanına qalxıb əllərindəki mətni oxuyurdular. Hind filmi ola, itoynadan Tofiq ola. Heç hind filminə Ağdam ləhcəsində baxmışsanmı? Məsələn, “Qabbar Sinq, bu qolları sən kəsдин, amma mən səni bu əyaxlarla öldürəjəm”. Fazıl müəllim işdə olmayanda aktyorların istədiyi öz zirvəsinə çatırıldı, elə bilirdin ki, filmdəkilər Hindistanda yox, məsələn, məscidin dalındakı məşhur Bombey məhləsində baş verir.

Bəzən filmi Fazıl müəllimin özü “dublyaj” edirdi. Belə hallarda zaldakı tamaşaçılarla kinomexaniklərin yanında oturub filmi səsləndirən Fazıl müəllimin arasında qəribə temas olurdu. Hərdən uşaqların tutması tuturdu, dilxoşluğa başlayırdılar. Bir dəfə filmin danışq olmayan yeriyydi, ekranda yalnız uzun və qəşəng qadın ayaqları görünürdü, bir də bu qəşəng ayaqların çıxardığı taqqıltı səsləri gəlirdi. Zaldan qəfil bir nida qopdu: “Perevod! Perevod!”, yəni tərcümə elə. Fazıl müəllim özünü çox gözlətmədi: “Ə, qurumsax, nəyi perevod eliyəjəm? Görmürsən, əyaxlardı dana, gedirlər”.

Budur, filmin ən həyəcanlı yeridi, səssiz kadrlar qorxunc hadisənin olacağından xəbər verir. Zal donub. Hamının nəfəsi içindədi. Milçək uçsa eşidərdin, amma o uçmurdu, ona görə ki, sadəcə, yoxuydu. Fazıl müəllimin qorxusundan nəinki qapıdan “yoxlama”, bacadan quş, heç pəncərədən milçək də girə bilməzdi. Odur ki, zalda qəbir sükutu vardi. Tək-tək yerlərdən qorxa-qorxa burulan papiros tüstüsü yeganə həyat nişanəsiydi. Yox, az qala unutmuşdum. Əsl həyat nişanəsi bu deyildi, zalin qara dərinliyinə bir səs hakimiyydi. Diqqət kəsiləndə bu səs qulaqıcı xışlıtiya oxşayırıldı. Diqqəti tam cəmləyəndə çoxsəsli “xor”u tanıydın. Çirt, çirt, çirt... Bu, afişanın altında Bəndinin (populyar müğənni Röyanın babası) satdığı tumun zalda eyni vaxtda çıxardığı yüzlərlə çirtılı səsiydi...

Yeri gəlmışkən, Bəndi, onun əzəli rəqibi Nejidən də deyim, sonra kinomuza davam edərik. Ağdamın bu iki məşhur tumsatanını ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının ilk qaranquşlarından hesab eləmək olar. Demək, bu iki qardaş uzummüddətli ərazi davasından sonra sərhədlərini müəyyənləşdirib sülh bağlamışdılar, bu müqaviləyə də çox vaxt kişi kimi əməl edirlər. “Dostluq”un arxası, yəni Zeynalın çayxanası olan ərazi Nejinin, qabaq tərəfi isə Bəndinin nüfuz dairəsindəydi. Dəfələrlə qan-su axıdandan sonra sərhədin müqəddəsliyini başa düşüb onu qoruyurdular. “Kaş biz də sərhədlərimizi elə Nejiylə Bəndi kimi qoruyaydız”. O zaman kinoteatrın arxasındaki bulvarın müdürü olmuş Surxay Əlibəyli deyir bunu.

* * *

Məktəbdə kinoya biletini nəğmə müəllimi Seyid Sabir satırdı (gənc müğənni Ayaz Qasimovun baba-sıdı). Səsi kimi şirin damışığı da vardi. On duzsuz filmləri elə anons edirdi ki, deyirdin bəs, söhbət hə-min vaxtlar Vaqifin (Kazimov Vaqifin elə uşaqlıq-dan xətrini istəyirəm) bazarın girəcəyində satdığı şirin və qazlı sudan, yaxud Elxanın “Dostluq”un qabağındakı budkasında vafli stəkana süzülən ağ-çəh-rayı “süzmə” dondurmadan gedir – tamahlanırdın. Bərkgedən filmlərisə heç televiziyadakı qəşəng qız – Həmidə Ömərova da onun kimi tərifləyə bilməzdi. Sabir müəllim Ayaz Salayev sayaq film haqda qəliz danışmırıdı, elə deyirdi ki, hamımız başa düşürdük, ömründə kinoya getməyən qızlar da yerində qurcalanırdı: “Bobbi! Kino yox ey, şokoladdı, “Qaraqum” şokoladı. Aqlamalı, gülməli, sevməli, sevilməli, əsl həyat dərsidi. Bütün dünya həsrətdi bu kinoya. Bakıda cəmi bir həftə göstəriblər, birinci Ağdama gəlib. Üçüncü gün saat 3-də hamı “Dostluq”a gəlsin. Qiyməti də cəmi 40 qəpik”. Kinoya gedənləri sayırdı. Tərəddüd edənlər üçün əlavə bir neçə söz de-yəndən sonra sinfin əksəriyyəti gedəsi olurdu. Bilətləri satıb pulunu yiğmaq üçün “sinifkom” Şahruna verir, sonra da ehtiramla müəllimə təşəkkür edib çıxırıdı. Allah rəhmət eləsin, əsl seyidlərdə olan nurdan onun da sıfətinə düşmüşdü.

* * *

Şəhərin əsasən gənc və orta nəsildən ibarət sabit kino əhli vardı. Fransız filmlərinə də elə hind filmlərinə baxanlar gəlirdi. Kolxoz sədrləri, idarə rəisləri, zavod direktorları, bazarkom, restoran və “zapravka” işlədənlər, iri mağaza müdirləri, bir sözlə, şəhər ictimaiyyətinin üst qatı belə filmlərə, məsələn, Kislovodskda, Soçi də, Truskovetsdə, başqa bu sayaq yerlərdə baxlığından “Dostluq”a gəlmirdilər. Kino ya “aradabir gələnlər”in sırasında bu kitabda adına bir də rast gələcəyin, çoxtərəfli istedad sahibi, “Makan” ayamalı dayıoğlu Vaqif dəvardı. Toyların klanet kralı olmaqla yanaşı, gözəl “çekanka” ustası kimi də ad çıxarmışdı. Deyilənə görə, Stepanakert erməniləri onun əsərlərini alıb Yerevanda beşqat bahasına satmışlar. Çəkməçi kimi də bütün çəkməçilərdən fərqlənirdi. Universitetə girəndə mənə tikdiyi ayaqqabını son kursacan birnəfəsə geyindim, dağılımadı. Bax, həmin Vaqif yalnız fransız, bir də hərdən göstərilən italyan filmlərinə baxmağa gəlirdi. Bilirsən niyə? Ona görə ki, yalnız bu filmlərdə Avropanın son dəb kişi çəkmələri, qadın tuflilərinə rast gəlmək olurdu. Bir dəfə görməklə səhər həmin çəkmə hazır idi. Dükanda öz qiymətindən xeyli baha satılan ayaqqabılardan bir neçə dəfə yuxarı qiymətə pullu müştərilərə təklif edirdi. Az çəkmə tikirdi, amma gördüyü işin söhbəti tikdiyi ayaqqabı kimi bütün şəhəri gözirdi: “Belmandonun əyəqqavısınınndı, Makana tikdirmişəm”.

* * *

... İndi baxdığını mənim ağdamlı günlərimin aq-qara retro filmiydi. Gülürsən, xoşuna gəldi deyəsən! Amma sonra Fələk başqa film çəkdi burda. Heç şəffaf film görmüsənmi? Bax, həmin filmin rəngi yoxdu, şəffafdı.

Onun qəhrəmanları da görünmür, lap ruhlar kimi...

İncimə, onu sənə göstərməyəcəm, çox qorxuludu!

Özüm tək baxacam!

Özüm tək baxıram elə, hər gecə...

ONUNCU ESSE

Azan oxuyan göyərçin

Rəmiş 60-70-ci, uzağı 80-ci illərdə tez-tez düşdüyü qəzaların birindən sağ çıxmasydı, indi Azərbaycan mətbuatı ona “vaxtsız ölən virtuoz sənətkar”, “bəxtsiz maestro” kimi epitetlərlə dolu yazılar həsr edərdi. Doğum günündə festivallar təşkil olunardı. El arasında əfsanələr artıb cild-cild olardı: “Yaşasayıd, Zeynəbin yox, Madonnanın ansamblında çalardı” və ya “Erik Klipton onun yanında əlinə gitara almayıb”.

Bunların heç biri olmadı, nə qəzetlər onu yazdı, nə də camaat bunu dedi, çünkü Rəmiş ölmədi, sağdı... Allah ömür versin!

O vaxtlar isə Rəmiş canlı əfsanəydi. Haqqında hər gün dastanlar qosulurdu. Əsl xalq yaradıcılığı idи bu nağıllar, çünkü konkret müəllifi yoxuydu. “Barmaqlarından qan dama-dama nətəhər çalıbsa, xəbəri olmayıb”, “Moskvada yəhudi toyunda ona qulaq asmırlarmış, qəfildən İsrailin himninə keçib, hamını ayağa qaldırıb”. Bu sayaq söhbətlərvardı Ağdamda.

* * *

Qədir Rüstəmovu ilk dəfə Şuşanın məşhur “Qaya” xəngəlxanasında görmüşəm. Səhv etmirəm-sə, 81-ci il idi, atam, dayım, bir də mən “Dom ot-dix”da qalırdıq. İstirahət evinin bağında Anar Üzeyir

Hacıbəyovdan film çəkirdi, Qədiri də Cabbar Qaryağdioglu roluna dəvət eləmişdi.

... Atamgili gördü, stul çəkib oturdu: “Ayə, Pərviz, maa deyillər ki, əyğini bərk dirəsən, Anardan lap çox pul alarsan!” Deyilənlərin ağıllı fikir olduğuna təsdiq gözləyirmiş kimi qəlyana qullab vurub ara verdi. Cavabsa xətrini çox istəyən Sabir (Səlmanoğlu Sabir deyirdilər) dayımdan gəldi: “Ay Qədir, pulu onsuz da qazanırsan də, burda səni tarixə salırlar ey!” Yəqin gözlədiyi cavab gəlmədiyindən söhbəti uzatmadı: “Həə? Neynək! Orası da var, orası da düzdür...”

Qədirin sonralar el arasında kəlama çevrilən bir sözünü danışım. Toyda oxuyurmuş. Qarmonçalan da belə toylar üçün çox naşı imiş. Məclisin şirin yerində qayıdır buna ki, “Ə, çal dana! Belə qarmon çalarlar?” Qarmonçalan cavab verir: “Nolub ki, çalıram də”. Qədir iki əliylə havada qarmon çalmağı göstərə-göstərə “Əəə, hanı sənin viy-viyin? Əəə, hanı sənin diy-diyin?” deyir.

Sonralar bu “Hanı sənin viy-viyin, diy-diyin?” məsəli çoxdan görünməyən, səsi çıxmayan, pulsuzlayan, qonaqlıq verməkdən qaçan və başqa bu tip adamlara deyilməyə başladı.

* * *

Adını eşidib tanıdıqlarından çox yazmiram, bunları sən də eşitmiş olarsan, bir az tanımadıqlarından danışım.

“Dostluq” kinoteatrının arxasındaki bağa niyə bulvar deyirdilər bilmirəm, amma ona bitişik çayxa-

naya niyə “Zeynalın çayxanası” deyirdilər bilirom, çünki oranı məşhur çayçı Zeynal işlədirdi. Bir bazar Yusiflə burda çay içirdik. Bəlkə də, istiyə görə az adam vardı. Ağacların altındakı stolların yalnız dörd-beşində hər kəs özünə bab adamlı oturmuşdu. Bulvarın qırağındakı Eldarın səsyazma studiyasından Şahmalı Kürdoğlunun səsi aləmi başına götürmüdü.

*“Eşitdim ol qəra göz dilbərim sağərpərəst olmuş,
Mey içmiş məclisi-əgyardə bihuşü məst olmuş.
O, səngindil əlində, söylənir kim, şışə görmüşlər,
Bu mənadən pozulmuş xatirim, könlüm
şikəst olmuş”.*

Səs muğamlı qəti arası olmayan Yusifi tutmuşdu. Həyat o qədər təsadüflərlə doludu ki... Çayxananın tinindən hündür boylu, qəddi-qamətli, yaraşıqlı bir kişi çıxdı. Yaşlı adamlar oturan stola yaxınlaşdı, özüylə gətirdiyi limonu çayçıya doğramağa verib əyləşdi. “Bilirsən bu kişi kimdi?” “Yox, kimdi ki?” Yusifo onun səsi bulvarın ağaclarını, quşlarını belə sehrləmiş Şahmalı Kürdoğlu olduğunu dedim. Qulağımız səsdə, gözümüz isə xəyalalı dalıb heykələ dönən bu nurani kişidəydi.

Stoldakıların söhbətinə qulaq asmadığı bir nöqtəyə dikilən baxışlarından görünürdü. Nə vaxtsa, hansı məqamdasə ondan qopan bu səs qəfil haqlayıbmış kimi onu dondurmuş, çəkib haralara aparmışdı, bir Allahı, bir də özü bilirdi. Bizimlə deyildi. Baxdığı nöqtəni yarılıb başqa dünyaya keçmişdi, sanki fikir

anarxiyası onu sonsuz məchulluğa götürmüdü, ta geri dönməyəcəkdi, qayıdan heç oxşamırıdı. Amma qayıdan kimi oldu – qəfil ayağa qalxdı. Bir an dayandı, sonra heç yana baxmadan, heç kimlə sağıllaşmadan düz çıxıb getdi. Sanki yeriyən insan yox, daş heykəl idi. Bu təsirli mənzərəni az adam – yalnız ona baxanlar gördü.

Sonralar o nəhəng sənətkarla bir daha rastlaşmadım.

... Rastlaşmadım deyirəm, yalançı olaram, o gün “gördüm”. Gördüm həyətində becərdiyi limon ağaclarına qulluq eləyir. Altiyaşlı balası da yanında. Bu vaxt Əsgəran tərəfdən bir ulduz uçmağa başladı. Deyirlər uçan ulduzu görənin tutduğu niyyət hasıl olur. Bir niyyət tutmağa çatdırmadım, yana-yana sürətlə gəldi. Gəlib limonluğa düşdü. O, əli limon koluna uzanılı heykələ döndü, balası da dizindən yapışılı. Baxıb gördüm bu ulduz yox, çərdəymış mərmiyəmiş. Sonra o heykəldən iki ruh qopdu, biri böyük, biri balaca və biz birlikdə ruhlar şəhərinin üstüylə bulvara, Zeynalın çayxanasına sarı uçduq...

Biz çatanda Şahmalı “Rast” oxuyurdu:

*“Mən şairi biqədrü həzinəm, əgər ölsəm,
Min təskirə təhrir edəcəklər kəfənimdən”.*

* * *

Şəhərdə çalıb-oxuyanlara “muzukant”, kəndlərdə isə “aşıq” deyirdilər. Toy olanda toy sədası, olmayanda da toya hazırlaşan musiqiçilərin məşq səsi

kəsilməzdi, sümüyünə düşdümü, başla həyətin ortasında oynamamağa. Vaqif Cəbrayılzadənin “Qonşu to-yuna dörd hasar o yana oynayan uşaq” şeirini eşitmisi? Bildinmi onu kimlərə yazıb?

Buranın musiqiçilərini tez-tez başqa şəhərlərə, qonşu respublikalara da aparırdılar. Ağdamdan musiqiçi gətirdirmək “prestij” sayılırdı. Məhərrəmlikdə toy olmayanda Yerevandan Çimkəndədək sə-pələnirdilər. Şəhərin məşhur klarnet ustası, dayıoğlu Vaqif başının dəstəsiylə əsasən Özbəkistana gedərdi. Qayıdanda maraqlı Daşkənd söhbətləri növbəti ilədək bəs edirdi. “Ölürlər bizim musiqimiz üçün. Zeynəbin dörd-beş mahnısı, bir-iki dənə də oyun havası, bu da saa toy”.

Oxuyan Barat Köhnə hamamın tinində olurdu. Gitaraçı oğlu Fərhad qırırmışaç, qəşəng bir oğlanıydı, “uçılışa”nın qızları ölürdülər ondan ötrü, amma sənətdə heç atasının yarısı da ola bilmədi. Qarmon müəllimi Habil əmi toyulara çox getməzdi. Başqa yaxşı gitaraçılar kimi üzəbüz qonşu Rzanın da bəxti onda gətirmədi ki, Rəmişlə eyni vaxtda, eyni şəhərdə yaşadı. Tarzən Ramiz Quliyev yaydan yaya gəldi, səliqəli geyimiylə yadında qalıb. Rolu sağda olan ilk xarici maşını da onda görmüşəm, səhv etmirəm-sə, “Nissan” idi.

Arif Babayev qonşumuz deyildi, amma onun doğulduğu Sarıhacılı kəndiylə nənəmgilin yaşadığı Səyidli kəndlərindən axan Kötəl arxını bizi birləşdirən xətt hesab eləmək olar. Arif Babayev düz deyir ki,

Kötəlin suyunu içənin qoçaq, həm də səsi olması barədə bir inanc varmış. Xristianlar çağanı xaç suyuna saldıqları təhər burda da oğlan uşaqlarını Kötələ salarmışlar. Anam da məni körpəlikdə bu çaya salıb suyundan içirdibmiş. Amma məndə elə bir qoçaqlıq-zad olmadı, səsim də Kötəlin o tayına güclə çatar. Sabir dayım mənimlə “Təmiz Seyidli deyilsən, Ordubadla Şuşa qarışacağın var” deyə özünəməxsus dilxoşluq edirdi. Mən də onun bu zarafatına bir xeyli qohum-əqrəba adı çəkib soruşturдум ki, “Bəs bu “təmiz seyidli”lərin niyə səsi yoxdu?”

* * *

Soyadlarına fikir vermə, Səxavət Məmmədovla Sədi Məmmədov qohum deyildilər, sadəcə bir quşun qoşa qanadı kimi pərvazlanıb eldən-elə, obadan-obaya uçurdular. Səxavətin sənətə gəlişi səs-küylü oldu, toy kasetləri əl-əl gəzirdi. Onu ilk dəfə Cıdır düzündə görmüşdüm, o dövr üçün qeyri-adi rəng sayılan açıq qəhvəyi velvet kostyum geyinmişdi. Səhv etmirəmsə, Niyazinin konsertində iştirak edirdi (Maestro Niyazi simfonik orkestrlə Cıdır düzündə konsert verirdi). Çox çəkmədi, səsi Qarabağdan Bakıya, Təbrizə, İstanbulucan çatdı. Hamının sevimlisi oldu.

Sədinin də səsi Azərbaycan boydaydı. Hələ lap daşib kənara da axırıldı. Amma ona Ağdam bəs eləyirdi. Atam deyirdi ki, Sədi uşaq olan vaxtı atasıyla kəndə gedəndə çox vaxt onun taksisinə minərmış-

lər. Yol boyu oxutdurar, düşəndə də pul almazmış. Ağdamlıların Sədiyə qeyri-adi sevgisi olub, elə indi də var.

Allah hər ikisinə rəhmət eləsin. “Azad bir quş” olub “yuvalarından uçub, bir bağa düşdülər”. Onları bu dünyadan qəza apardı, yol qəzası. Deyəsən, şair Salam Sarvanın sözüdü, yeri gəldi, onlara aid edib yazdım: “Eynən qatarların vəziyyətindəyəm, onlar üçün qandal reyslərdən çölə, azadlığa çıxmağın bircə yolu var – QƏZA!” Ağdamsızlıq boyunduruguaydan beləcə xilas oldular.

Davam edimmi? Bilirsən nə qədər oxuyan, çalan qaldı, yazmadığım? Bir konservatoriya! Vaxtı ilə atamın toyunu çalmış qonşu Paşa dayının səsini son dəfə bir-iki il əvvəl Bakı restoranlarının birində eşitdim. Eşitdim və on yeddi ildir tikə-tikə itirdiyim ürəyimin bir parçası da içində beş-on manat atılan qavalımı görəndə yerə düşdü.

* * *

Son ad günümə Ramil (birinci yazıda haqqında danışdığını 17 yaşı şəhid dayımoğlu Anarın qardaşlığı) bir videokaset bağışladı. 1989-cu ildə Şahbulaqda çəkilib. Arif Babayevin xaricdən gəlmış qonaqlarına qurulmuş məclisdəndi. Hafizlə (Ramilin dayısıdı) Rəmişin dueti! İki musiqi sevdalısının dueli! İki dünyanın bir-biri ilə savaşı!

“Savaş” bu dünyaların təmasıyla bitir, ilahi bir temasla, qovuşuqla. Burda, bu ilahi qovuşuqda adam

özünü müqəddəs ziyarətgah kandarındakı kimi hiss edir: özünü yiğisdirir, əyin-başını sahmanlayır, ən əsası isə içindəki şeytanı qısa müddətə də olsa, qovub çıxarır. İki dünya arasındaki sərhəd zolağına düşənlər duyar yazdıqlarımı...

Hafiz Sədrzadə zil və yanıqlı səsiylə seçilirdi. Şuşalı məşhur Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin oğludu. Həm qohumluğu, həm də atamla dostluğu səbəbindən onu tez-tez gördüm, xüsusi bir bağlılığım vardı. Qohum toyları onsuz olmazdı. Bu toyarda məni görəndə o vaxtkı sevimli mahnimı mütləq oxuyardı, “Dalgalar”¹.

“Zəminxarə”nin ustasıydı. Bir dəfə Şuşada, “Gəncə” qapısının ağızındaki restoranda dostları atanın xəstəxanadan salamat çıxması münasibətilə məclis qurmuşdu. Stolun mən oturan küçündən baxanda “Gəncə” qapısından üzüaşağı Qarabağın yamyaşıl dərələri, təpələri, bir də sonsuz üfüqlər görüñürdü. Ayrı vaxt yüz dil töksən oxumayan Hafiz özü başlamışdı. Deməsələr bilməzdəm ki, oxuduğunun adı “Zəminxarə”di. Yaddaşımın ən məhrəm hücrələrindən birinin qapısını açıram sənə, ilahi səslə ilahi mənzərənin təmas nöqtəsini görürsənmi?

Sonralar məscidin minarəsindən azanı onun səsiylə verirdilər. Dinləyən kafir balası da islama gələrdi. Mən hələ o cür azan eşitməmişəm, nə İstanbulda, nə Səmərqənddə, nə də Sovetskidə.

... Onun səsini bu səhər yenə “eşitdim”. Çevrilib baxdım. Günəş iki minarə arasında dayanıb durmuş-

du. Azanın bitməsini gözləyirdi. Hafızın azanı ağap-paq gøyərçin kimi Ağdam məscidinin minarəsinə qonmuşdu. Ruhlar şəhərinin sakinlərini ibadətə çağırırdı:

Allahu Əkbər!

Allahu Əkbər!

Allahu Əkbər!

Allahu Əkbər!

Əşhədu ən la ilahə illəllah!

Əşhədu ən la ilahə illəllah!

Əşhədu ənnə Muhəmmədən Rəsulullah!

Əşhədu ənnə Muhəmmədən Rəsulullah!!!

ON BİRİNCİ ESSE

Hökumətə məhkumlar

Dərsə milis idarəsinin qabağından gedib-gəlirdim deyə divardan asılmış, məktəbdəki “Şərəf lövhəsi”nə oxşayan, əslində isə axtarışda olanların şəkillərindən ibarət lövhəni hər gün gördüm. Fotoları, onların yerləşdiyi sıra və cərgəni elə əzbərləmişdim ki, balaca bir dəyişikliyi dərhal hiss edirdim. Bəzən ayaq saxlayıb axtarışda olan bu adamlara xeyli baxırdım. Bizim “Şərəf lövhə”mizdən fərqli olaraq, burdakı çöhrələrdə təbəssüm görünmürdü, əksinə, qorxu vardı. Onları “qorxulu adamlar”dan daha çox “qorxan adamlar”a bənzəirdim, gözlərində ələ keçmək qorxusu hiss olunurdu. Gizlənqəç oyunundan bilirdim ki, bütün gizlənənlər əvvəl-axır tapılır, deməli, onlar da tapılacaqdı. Bəlkə də, buna görə onlara yazığım gəlirdi...

Aralarında biri vardı, bütün şəhər ondan danışındı. Adına “Qaçaq Hüseyn” deyirdilər. O vaxt danışındılar ki, namus üstündə öldürdüyü milisin meyitini gecəykən meşədən gətirib “raykom”un binasının qabağına atıb. Bu, hökumətə meydan oxumaq demək idi. Onu tapmaq üçün dağlar, meşələr ələk-vələk edilmişdi. Surxay Əlibəyli “Ağdamım – qibləgahım” kitabında onun haqqında bunları yazır: “Hüseyn Nəzərov 1975-ci ildə namus üstündə milis rəisi qətlə yetirib, Sovet İttifaqının o vaxtında qaçaq

düşüb. Dəfələrlə əməliyyat planı qurulub, üstünə silahlı milis dəstəsi getsə də, mühasirəni yarib qaça bilib. 1978-ci ildə Ağdam Rayon Milis Şöbəsinin rəis müaviniylə təkbətək görüşə gəlib, nə illah eləsə də, qaçaqlığının əsl səbəbini başa sala bilməyib. Onu təhqir edən bu milisi də elə oradaca öldürüb. Bir neçə il haqqında əfsanələr dolaşan Hüseyn 1978-ci il oktyabrin 10-da dostunun evində yatarkən qətlə yetirilib”.

Eşitmişəm, oğlu Məhəmməd Tüməndə yaşayır, böyük imkan, hörmət sahibidi.

Hüseynin lövhədən mənə dikilən gözlərindən çəkinmirdim, əksinə, ona rəğbətim vardı. Bu rəğbətin yaranmasında haqqında el arasında hörmətlə danışılan sözlərlə yanaşı, həmin dövrdə televiziyyada göstərilən çoxseriyalı gürcü filmi də böyük rol oynamışdı. Adı “Sahillər” (“Bereqa”) olsa da, film baş qəhrəmanın adıyla daha çox məşhur idi: “Data Tutaşxia”. Hökumətlə münaqişəsi yaranan adı kəndli quldura çevrilir. Bizlərdə “qaçaq”, Şimali Qafqazda “abrek” deyilən, dağlarda, meşələrdə gizlənən bu adamlar daim hökumətin təqibində olurlar.

Data Tutaşxia da Nikolay dövrünün digər qaçaqları kimi ədalət axtarırdı. Elə bu axtarış da onu quldura çevirmişdi – hökumətə düşmən, xalqa dost quldura. Başı qara çalmalı qəhrəmanımın sərt, amma xeyirxah baxışları vardı. At belində dimdik oturuşu, batmangəl yerişi, heç vaxt gülməyən üzü mənim hövsələsiz, qaynar uşaqlıq həyatıma uyuşmasa da, xoşuma gəlirdi, özümü ona oxşadırdım. Onun kimi ədalətli və dürüst olmağa çalışırdım. Rola girirdim,

bəzən alınırdı, sonra “rolumu” unudanda qayıdırıb yənə “özüm” olurdum. Qaçaq Hüseyin də Data Tutaş-xia kimi hökumət düşməni olsa da, camaatın rəğbətinı qazanmışdı.

* * *

Sənə başqa bir narazı adamdan danışım. Uzun illər kolxoz sədri işləmiş Kamran Quliyevdən, ümidi-lərini doğrultmayan hökumətin qarasınca yana-yana danışan kişidən. Zəhmi həyətdə arvad-uşağı titrədən, səsi ağacdakı quşları perik salan bu kişi xalamın əriydi. Yadımda daha çox zolaqlı pijamada, gözündə eynəyi, tut ağacının dibində oturub qarağat mürəbbəsi salınmış çaydan içə-içə “Kommunist” qəzeti oxumağı ilə qalıb. Partiya qurultayı və plenumun materiallarını, baş katiblərin palaz-palaz çıxışlarını onun kimi diqqətlə oxuyan görməmişəm. Stalindən sonra hökumətin hər yeni qərarına şübhəylə yanaşan Kamran kişi kommunizmə ümidi də itirmirdi. Leonid İliç Brejnev ölündən sonra hər dəfə baş katib dəyişəndə, Yuri Vladimiroviç Andropov, sonra Konstantin Ustinoviç Çernenko, nəhayət, Mixail Sergeyeviç Qorbaçov gələndə və hər yeni baş katibin ilk məruzəsini oxuyanda əlini qəzetdəki şəkilə uzadıb deyirdi: “Ölkəni, bax, bu düzəldəcək!” Əcəl qocalara “ölkəni düzəltməyə” aman vermədi, amma Qorbaçov düzəltdi, özü də birdəfəlik.

Allah rəhmət eləsin, Kamran dayı inanırdı ki, Stalin sağ olsayıdı, Qarabağ işgal olunmazdı, hələ üstəlik, kommunizm də qurulmuşdu. Ömrü boyu kom-

unist ideyalarına sadıq qaldı, bu ideyanın nədən ibarət olduğunu axıradək bilməyən milyonlarla sovet adamı kimi.

* * *

Atam kommunist deyildi, məncə, heç komsomolçu da olmayıb. Orduya da getməyib (ümumiyyətlə, babam da, atam da, əmilərim də sovet ordu-sunda xidmət eləməyiylər. Nənəm qoymurmuş. Hər dəfə komissarlıqdan gələn olanda oğlanlarını taxta-puşda-zadda gizlədirmiş. Amma Həbib babamın Müsavat ordusuna qoşulmasından, Əsgəran yaxınlığında yaralanmasından elə ağızdolusu danişardı ki, elə bilirdin kitabda oxuduğun hansısa qəhrəmandan bəhs edir). Onun da hökumətlə sən deyən arası yox idi. Hər dəfə Şuşada Cıdır düzünə qalxanda solda, dərənin o biri yoxuşundakı şüşəbəndlə baba evlərinə tərəf baxanda onun kimi lənətlədiyini bilirdik. Dəmiryolunun Ağdamdan Stepanakertdək uzadılmasına görə isə hökumətə əməlli-başlı qəzəblənmişdi, ümumiyyətlə, bu hadisə taksi sürücülərinin az qala üşyanına səbəb olmuşdu. Bu, Dağlıq Qarabağ boyda yerin müştərisinin əldən çıxması demək idi.

Televizorda baxdığını idman yarışlarında, xüsusilə xokkey çempionatında tamaşaçıların reaksiyasından bilmək olurdu ki, bizim sovet komandamızı heç yerdə sevmirlər. Praqada “qardaş çexlər”in niyə bizə yox, Kanadaya azarkeşlik etməsini atam belə izah edirdi: “Boynunu yerə soxum, hamının zəhləsi gedir də bu ölkədən”. Onu cin atına mindirən isə

“Vyetnama kömək!”, “Anqolaya yardım!” söz-söh-bətləriydi. “Gedib öz bitin arıtlamaq əvəzinə onabuna kömək eləyir”.

Ən qəribə və yaddaqalan hadisə isə atamın Bolqarıstan səfərinə hazırlığı idi. İş yerində “qardaş sosialist ölkələrinə” tez-tez putyovkalar olurdu. Onun payına Bolqarıstan düşmədü. Bu münasibətlə təzə kostyum, ayaqqabı tikdirmişdi. Ciddi hazırlaşır, “xaricdən başı çıxan”larla məsləhətləşirdi. Belələrindən biri də uşaqlıq dostu, şəhərin məşhur həkimlərindən olan Rizvan Eyvazov idi. Bir-iki il olardı Almaniyadan qayıtdığı. Ucadan, özü də açıq-saçıq danişan, sözü birbaşa deməkdən çəkinməyən, çoxundan fərqli olaraq, “QAZ-24”nü qorxmadan, gizlətmədən sürən (o vaxtlar hökumət bahalı ev, maşın, hətta dəmir darvazanın belə para mənbəyini soruşturdu), ürək həkimi olsa da, bütün xəstəliklərdən baş açan yaraşıqlı, səmimi, koloritli adam kimi yadında qalıb. Almaniya haqqında elə danişirdi ki, hətta mənim də “bu murdar ölkəni” qoyub ora getməyim gəlirdi. Ən çox xoşladığı şey isə oraların pivə barları imiş. “Neçə cür desən pivələri var. Özü də keyfiyyətli, burdan iç, ordan süzsün, böyrəklərində bir qum dənəsi də qalmasın. Ta bizim “Jiqulyovski”dən deyil ey”. Özünlə nə götürmək lazımdı, bir-bir deyirdi: “Pulun hamısını onluq elə, orda ancaq qırmızı onluğu tanıyırlar. Bara-zada gedəndə pulunu gizlət! Sonra...” Piçıldıyb, nəsə demək istəyirdi, məni görüb dayandı. Atam “Yeri get evə!” deyəndən sonra ta nədən danişdılqlarını bilmədim.

Nənəmin ağır xəstələnməsi onu bu tarixi səfərdən saxladı. Səfər çamadanını boşaltdı, çəkməçi Əvəzin tikdiyi ayaqqabının dabanını söküb qırmızı onmanatlıqları çıxaranda görmüşdüm. Elə-belə, ünvansız aldığı hədiyyələri ona-buna payladı. Atamin anasıyla “Qoymadın gedim görüm oralarda nə var, nə yox” zarafatı düz 15 il, nənəm ölündək davam elədi...

* * *

Bizə tarixdən dərs deyən Ağdamın qocaman müəllimlərindən Asif Əsədov filmdəki qəhrəmanım Data Tutaşxianın bir başqa prototipiyydi. Onun da hökumətlə barışmadığı nöqtələrin olduğunu indi başa düşürəm. Sovet hökumətinə yönəlik ikibaşlı sözlərini, dediklərinin sözaltı mahiyyətini anlamasaq da, onun başqa müəllimlərdən fərqli olduğunu duyurdıq. Bu cür sözləri açıq yox, üstüörtülü deyirdi. Bəzən ironiya ilə: “Saşa ulduzlara bomba daşıyır, bunlar da düşüb Əfqanistanın çöllərində “duşman” axtarır”, hərdən də naziküzlü “Azərbaycan tarixi” kitabını əlində yelləyir, sonra stolun üstünə tullayaraq qəzəblə: “Rusun tarixi dünən-srağagün yaranıb, ...kitaba bax” – deyirdi.

Ağır-agır gələr, başıyla yüngül salam verər, arxaya daranmış uzun ağ saçlarına sığal çəkib dərsə başlardı. Gah aramlı, gah da yüksək tonla elə bəlagötli danışardı ki, söylədikləri kino lentinə çevrilərdi, sanki tarixi filmə baxardıq. Asif müəllimin “Saşa” deyəndə ABŞ-1, “dünya qənddani” deyəndə Ku-

banı nəzərdə tutduğunu ömründə kitab üzü açmayan, sinfin sevimli ərkəsöyüünü Mirturabov Elbrus da bilirdi.

Tarixi, xəritəni yaxşı bilməyim, “Ulyanova niyə Lenin deyirdilər?” sayaq kitabdankənar suallar verməyim məni onun gözündə xeyli qaldırmışdı. Çox vaxt sinfə sual verir, cavab üçün hamını bir-bir ayağa qaldırırırdı. Bütün sinif ayaqdaykən sonda məni durğuzurdu. Fəxrlə durub cavab verir, yaxud xəritədə haranısa göstərirdim. Mən də bilməyəndə, sinfi qoyub bütün hirsini üstümə tökürdü: “Otur! “Bir” alırsan!” deyib heç kimə yox, tək mənə “1” yazırırdı.

Deyirdilər ki, Qarabağ hadisələri başlayanda hirsindən odlanırmış, Qorbaçovu, partiyani camaatın içində söyürmiş. Hamını Vətəni qorumağa, bir olmağa, döyüşməyə çağırırmış. Elə oğlunu da Xocalıda itirdi. Xocalı qırğını günlərində hamı ölüsü, ya dirisi haqda xəbər almağa Xalq Cəbhəsinin qərargahına yığışırırdı. Asif müəllim də hər gün arvadı PİKə müəlliməylə burası gələr, ölonlər, yaralananlar arasında oğlunu axtararmış. Bir gün əsirlikdən alınanlardan biri damışırmış ki, ermənilər bir ağıdamlı oğlunu Azərbaycan bayrağını tapdamağa, “Qarabağ ermənilərindi” deməyə məcbur eləmək istəyirmişlər. Başqa əsirləri də qorxutmaq, sindırmaq, alçaltmaq üçün onu təhqir edirmişlər. “O, nə bayraqı tapdadı, nə də o sözləri dedi. “Qarabağ bizimdi!” dediyinə görə ermənilər yixib başını kəsdilər. Qıvrım saçlarıvardı, yaraşıqlı oğlanyidi, deyəsən adı da Yalçın idi”. Bu sözləri danışan o dili qurumuş bilmirdi ki, başı kəsilən oğlanın atası da onu dinləyənlərin arasındadı.

Oğlunun belə müsibətini eşidən atanın halını təsəvvür edə bilərsənmi? Allaha ata naləsindən böyük etiraz varmı?!

... Yalçını görmüşdüm, əla futbol oynayırdı, yaraşıqlıydı, qızlar ölürdü ondan ötrü. Sevdalı bir qız üçün ər, neçə övlada ata yeri boş qaldı. Əvəzində min-min oğula örnek olan qəhrəmanlıq nümunəsi qoydu. Mən bilən heç bir dəmir medal da vermədilər sonra.

Bir dəfə Bakıda Yusiflə rastlaşmışdı. Xeyli söhbətləşəndən sonra avtomatdan mənə zəng eləmişdilər. O vaxt Prezident Aparatında işləyirdim. “Ay Vahid, ermənilər yaman girişib Ağdamə. Almazlar ki?” soruşmuşdu. “Yox, Asif müəllim, erməni Ağdamə girə bilməz. Dövlət, ordu var, hər şey nəzarətdədi!” deyə məmur kimi cavab vermişdim, yalan danışmışdım. Bir ay sonra Ağdam işğal olundu. Elə həmin gün, 23 iyulda Ağdamda yeganə zəngim çatan yer – poçt da susanda, telefonçu qız cavab verməyəndə, təzə müdərim Arif Rəhimzadəylə sözüm çəp gələndə şələ-şüləmi götürüb Prezident Aparatına əlvida dedim. İki ay sonra dövlət katibi Lalə Şövkət Hacıyeva əmrlə ixtisara saldı. Ağdam “ixtisar”a düşəndən sonra mənim ixtisarımın bir qara qəpiklik qiyməti vardımı?!

Sonuncu dəfə Bakıda, İstiqlal küçəsində rastlaşmışdım. Oturub çay içmişdik. Əvvəlki əzəmətini, qürurunu nə qədər saxlamağa çalışsa da, oğul itirən atalar kimi gözlərinin dibində bir küncə qısilan məsum nisgil görünürdü. Gözlərimə elə baxırdı ki,

sanki qəlbimin içini, vicdanımın üzünü görmək istəyirdi, baxırıdı görsün, varmı, diridirmi vicdanım. Nə gördüyüünü bilmədim, özü də demədi.

... Oğlunu ziyarət eləməyə qəbiri belə yoxuydu, bəlkə, elə onu mənim gözlərimdə axtarırdı, bilmədim...

Çox çəkmədi Asif müəllim də vəfat etdi. Ağdamın parlaq ziyalarından biri də beləcə sönüdü. Məch-hul sonsuzluğa uzanan qaranlıq bir qat da qatlaşdı. Sıralar bir nəfər də seyrəldi.

* * *

Sənə sərhəd tanımayanlardan, qadağaları sevmə-yənlərdən, çərçivədə yaşamaq istəməyənlərdən danışdım! Hələ yazmadığım nə qədər adam qaldı. Onların hökumətlə işi yox idi, onların davası yalnız öz içlərindəki bapbalaca da olsa azadlığı, ləyaqəti qorumaq davasıydı. “Hökumətə məhkum” min-min sovet adamı kimi...

ON İKİNCİ ESSE

Sümük abidə

İbtidai sinifləri oxuduğum birmərtəbəli korpus məktəb həyətinin qurtaracağındı. Buranın balaca meydançası hündür dəmir cağıla hasarlanmışdı – ayrıca bir dünya idi. Bu balaca dünyanın kiçicik bir küncündə ayrıca yerim vardı, dünya içində dünya kimi. Tez-tez, illah da oynayıb yorulanda yasəmən ağacının altında cağa söykənib dəmir barmaqlar arasından top qovan böyük uşaqlara baxardım. Yasəmən çiçəkləyəndə isə onun salxımları arxasından gələcəyə – böyüklərin dünyasına boylanardım. Sonralar Antuan dö Sent-Ekzüperinin “Balaca şahzadə” kitabını hər dəfə oxuyanda nədənsə yasəmən altındakı o uşağı xatırlayıram. Xəyalimdə o kiçik dünya, onun yalqız sakini canlanır. Ona əks tərəfdən, “böyüklərin dünyası” bildiyim yerdən baxıram, dəmir cağ dalındaki yasəmən salxımını aralayan uşaqın bir cüt gözünü görürəm...

Cağın o üzündə yüyürüb qumluğuna hoppandiğimiz uzunluğa tullanma cığırı, turniklər, voleybol və basketbol meydançaları daim haylı-küylüydü. Sevimli futbol meydançamız da üstüörtülü tribunası ilə birgə onlarla böyür-böyürəydi. Siniflərarası yarışmlarda sevdiyin qızın bu tribunadan guya sənə baxmış kimi oğrun nəzərləri altında meydana çıxıb, üstəlik, bir qol da vurub qələbə sevinci yaşamaq həya-

tın şirinliyindən xəbər verən ilk duyğulardan idi. Üstü üzüm tənəkləri, sağı-solu ağaç və kollarla bağlı çardağın altındakı qaçış cığırı qızların seyrəngahı, oğlanların sevda yolu yeydi.

... Bu idman meydançalarını Dorik müəllimsiz təsəvvür etmək olmur. Məktəbin idman zalı və meydançaları, voleybol toru, güləş döşəkçəsi, qantellər, növbənöv toplar, bir sözlə, idman avadanlıqlarının üstündə öz malı kimi əsirdi. O, yixılan uşaqların dizlərindən axan qana da həssas idi. Bədən tərbiyəsi müəllimimizin erməni olduğuna heç vaxt önəm verməmişdik. Qarabağ hadisələri təzə başlayanda qəzəbindən özünə yer tapmışdır. Bir gün dözməyib, durub gedib Stepanakertə, sovet DTK-sinin, onunla ortaq maraqları bölüşən erməni şovinistlərinin təşkil etdiyi mitinqdə söz alıb çıxış edibmiş. Nə dediyini bilmirəm, bir onu eşitmişəm ki, ermənilər onun sözünü ağızında qoyub, tribunadan sürütləyib düşürüblərmiş. Sonra danışıldılar ki, Ağdamın bu sühl missiyalı erməni sakinini daşnaklar şaqqalayıb iki yerə böülüblər...

Tribunanın arxasında məktəbin ikimərtəbəli uzun binası, binanın solunda, Ceyran bağı səmtdə “pis uşaqların” siqaret çəkdiyi tualet, sağında isə yadimdə “korjik”i, kakaosu, kolbasası və bir də qəribə xoş qoxusuyla qalan Məleykə xalanın (oğlu Feyruz bizimlə oxuyurdu, tale haralara atdı, bilmirəm) bufeti, bufetin qabağında çeşmə, sağında və solunda isə qızılıgül kolları... Məktəb binasının arxasında hər növ ağaçları olan böyük bağ, bağın içində şitilik, qış botanika bağçası, qarovalıç Əli dayının ona bitişik

daxması, qabağında qapalı idman zalı, nəhayət, üzü məşhur Ağdam bazarına açılan darvaza...

* * *

Məktəbin foyesinin sağ və sol divarlarına şərəf lövhələri vurulmuşdu – əlaçılardan içəri girənləri təbəssümə “qarşılayırdı”. On il burda asılan şəklimdə illərin dəyişdiyi sıfət cizgiləriylə böyüdüm. Həmişə nəzərim iki şəklin üstündə olurdu. Biri özümün idi. O birisini tanımirsan, deməyəcəyəm sənə. Deyə bilmərəm!

“Şərəf lövhəsi”nə yapışdırılan şəkillərim durur. Əlimdəki üçüncü sınıfda oxuduğum vaxtin, 10 yaşımın şəklidir. Diqqətlə baxıram. Təsadüfə bax, sabah 42 yaşım olacaq. Demək, şəkildəki uşaq 32 il qabağa – gələcəyinə boylanır. Baxır və məni görür! Tanıyır mı görən?! Mən də kiməsə oxşadıram onu. Durub 10 yaşlı oğlumun şəklini gətirirəm, yan-yana qoyuram, iki oğul atası kimi baxıram “yaşid, əkiz balalarıma”, onlar da atalarına sevinmiş kimi üzümə güllürər. Sarılıq bir-birimizə. Biri məktəb döşəməsinə sürtülən “salyarka” qoxuyur, o birinin qoxusundan baş açmırəm.

Biri divarın o üzündə, yan otaqdadı (bu anımda nələr çəkdiyimi hardan bilsin), digəri şəklin o üzündə, “arxa” otaqdadı (32 il sonra mənə nələr çəkdiriyini hardan biləydi) – ikisi də yanımızdı. Şeytan əməlinə oxşar bir sual taxtaqurdu kimi gəmirir beynimin bir hissəsini, yeyir xırtaxırt, səsi əks-səda verir beynimin o biri tayında: “Bunların hansı doğmadı

sənə?.. Hansı doğmadı sənə, hansı?” Sanki ikisindən birini seçməyə məhkumam, amma seçim eləyə bilmirəm! Bu nə seçimdi axı belə?!

Bəs sən kimi seçərdin? 10 yaşılı özünü, ya 10 yaşlı oğlunu?

... Məhşər ayağına çəkilmişəm elə bil...

Axır ki, seçdim. Öz balamı yox, anamın balasını seçdim. Həyatımın ən böyük qadınının dünyaya gətirdiyi uşağı seçdim...

Oğlum inciməz, oğlu olanda anlayar məni, yəqin...

* * *

Ağdam şəhər 1 nömrəli orta məktəbi Sədrəddin Bayramov adına idi. Sədrəddin yazıçı Bayram Bayramovun qardaşı oğluydu. Xaçın çayında batan dostunu xilas edəndə özü boğulub ölmüşdü. Odur ki, qəhrəman şagird kimi adını məktəbimizə vermişdilər. Allah rəhmət eləsin! Xilas elədiyi Tofiq Bayramov indi Bərdədə yaşayır, deyirlər, məşhur həkimdi.

Məktəbimizi fərqləndirən həm də strateji məkanda yerləşməsiydi: tayı-bərabəri olmayan Ağdam bazarının darvazası məktəb qapısı ilə az qala burunburunaydı. Rayonun kəndlərinə, respublikanın ayrı-ayrı şəhərlərinə gedən avtobusların yığışdığı avtovağzalla (burdan SSRİ-nin istənilən şəhərinə getməyə neçə-neçə hazır taksi də tapa bilərdin) məktəbi bir məhlə ayırrıdı. Şəhərin partiya-təsərrüfat elitarından tutmuş rəsmi ictimai-işə, ticarət, qeyri-rəsmi “bazar iqtisadiyyatı” (OBXSS-in həyat mənbəyi)

fəalları öz uşaqlarını burda oxutdurmağa üstünlük verirdilər. Bununla yanaşı, bazar və avtovağzal ətrafi məhlələrin uşaqları da təbii olaraq burda oxuyurdular. Odur ki, məktəbdə Ağdam bütün sosial-mədəni çalarlarıyla təmsil olunurdu, bir rəngarənglik vardı.

Bazar böyük mövzudu, ona ayrıca yazı həsr olunmalıdı. Gütüm çatsa, yazacam. Amma yazmasam da olar. Eşitdiyin kimidi! Ağdam bazarı haqda gəzən rəvayətlər elə xalq yaradıcılığı kimi qalsa yaxşıdı. Mən bircə onu əlavə edim ki, tanınmış gürcü siyasetçisi, xətrini çox istədiyim dostum İvlian Haindrava bəzən lazımı şeyləri almağa Tiflisdən Ağdama gəldiklərini deyəndə təəccübənməmişdim.

Avtovağzal barədə isə şuşalı dostum Hikmət Səbiroğlunun diliylə deyim ki, səndə daha yaxşı təsəvvür yarada bilim. Ağdamı və ağdamlıları onun kimi təsvir eləyən (şuşalı ağdamlını göydə alırdı) ikinci adam tanımiram. Hikmət Ağdamı belə xatırlayır: “Uşaq vaxtı Muğanlı kəndində yaşayan xalamgildən gəlirdim. Ağdam avtovağzalında mən boyda bir uşaq yaxınlaşdı, əlindəki vedrəni yerə qoydu, soruşub eləmədən bir stəkan noxudu kitab vərəqindən düzəltdiyi “klok”a töküb pencəyimin cibinə dürtdü, “10 qəpiyimi ver” dedi. Bunu elə sürətlə elədi ki, nə baş verdiyini anlamağa vaxt tapmadan çıxarıb 10 qəpiyi verdim. “Sağ ol” da demədi, çönbü: “İsti noxud var!” – deyə qışqıra-qışqıra getdi”.

Qətiyyən şübhən olmasın ki, həmin uşaq məktəb həyətinin o biri başındakı tualetdə siqaretçəkənlər dəstəsinin fəallarından imiş. Onlar kəndlərdən, bir

də başqa rayonlardan gələn uşaqları beləcə “terrora” məruz qoysalar da, yerli şəhər uşaqlarıyla işləri olmazdı. Məktəbin “zavuç”u Ənvər müəllim, Atam-oğlan müəllim, komsomol katibi Çimnaz müəllimə nə qədər onları “kommunizm ruhuna”, “pioneer tərbiyəsinə”, “komsomol əxlaqına” dəvət eləsələr də, xeyiri olmurdu, məktəb şüşələri sinmaqdə, skamyalar qopmaqdə, divarlar yazılmada davam edirdi. Vladimir Ulyanovun rəşadətli uşaqlıq illərindən tərbiyəvi moizələr onunla nəticələnirdi ki, səhəri gün Leninin tunc ağızında yarıyacan çəkilmiş “Rodopi” siqareti tapılırdı. Sonra məktəbin yanındakı Lenin bağında Leninin heykəlini də o cür deşib ağızına siqaret soxdığuna görə Qara (Fred Asifin uşaq vaxtı şuluq olan qardaşı Bəhlulu belə çağırırlılar. Sonra Fredin batalyonunda döyüşdü, yaralandı. İndi Almaniya vətəndaşıdı), onun böyükələri 6 ay milisə təpik döydülər. Axırda bu kasıb ailənin beş yüz manatını alıb dinc buraxdılar.

Müəllimlər bu uşaqları nə qədər bəyənməsələr də, onlar pis uşaq deyildilər. Onlarsız məktəb həyatının heç bir dadı-duzu olmazdı. Bir-iki misal çəkim, özün gör! Bir gün yuxarı sınıfda oxuyan, adına “Qatiq” dediyimiz (əsl adını nə o vaxt, nə də sonra bildim) birisi dərs vaxtı qapını açıb başını içəri saldı. Müəllimə elə ədəb-ərkanla salam verdi ki, deyərdin bəs bu, çəkdiyi siqaretin külüylə divara faşist svastikası çəkən Qatiq yox, respublika olimpiadasının, tutalım, riyaziyyat üzrə qalibidi, məktəbin komsomol katibi vacib ictimai iş üçün sınıfə göndərib. Şişman

sifətinə ciddi görkəm verib arxa sıradə kimisə axtarırdı. Nəsə bir hoqqa çıxaracağına şübhə yoxuydu. Qonşuları Namiqi görəndə qaşlarını qaldırıb dedi: “Vayyy Namiq, papan deyir ki, şalvari gətirsin ey, toya gedirəm”. Yenə əvvəlki ədəblə müəllimə “sağ olun” deyib qapını örtdü. Uşaqları demirəm, uğun-maqdan heç müəllimdə də can qalmadı.

Qatığa nə cür pis oğlan demək olar, hə?

İndi ki, Qatıqdan xoşun gəldi, qoy birini də deyim. Nəsibə xanım çox savadlı coğrafiya müəlliməsi olsa da, ilk gündən uşaqlara sərt üzünü göstərmədi-yindən dərsində ağız deyəni qulaq eşitməzdi. Sınıf qapısının, yaxud pəncərəsinin ağızından keçəndə içəridəki səs-küydən bilirdin ki, Nəsibə müəllimənin dərsidi. Məktəbin “Bosman” ləqəbli “zavuç”u (vaxtilə bu vəzifəyə təyin olunanda o vaxtkı direktor Süleyman müəllim onu təqdim edərkən demişdi ki, bosman gəmini necə idarə edirsə, Ənvər müəllim də məktəbi elə idarə edəcək, o vaxtdan məktəb uşaqları bu ayamanı nəsildən-nəsilə ötürdü) “pis uşaqlar”ın qənimi, şagirdlərin təsəvvüründə “Uzaq sahillərdə” filmində Mixaylonu tutmaq istəyən mayor Şults kimi qəddar olan Ənvər müəllim gənc müəllimlərə dəstək olmaq üçün hərdən gəlib arxa partaların birində oturardı.

Belə dərslərdən biriydi, hər gün məktəbə Ağdamkənddən gəlib-gedən Səyyaf (sonrakı taleyindən xəbərim olmadı) lövhəyə çıxıb Afrikanın iqlim qurşaqlarından danışmalıydı, danışa bilsəydi. Birdən “b” sinfində oxuyan Fariz (onu təsəvvür eləmək

üçün “Bizim Cəbiş müəllim” filmindəki Makedonu yadına sal) qapını elə şəstlə açdı ki, elə bil inəkləri çölə çıxarmaq üçün tövlə qapısı açır. “Boy, Səyyaf! Nəyə çıxmışan, Ə, ora? Ağdamkəndi göstər görüm, Əə” deyib qapını örtdü. Bu, bir neçə dəfə təkrar olundu. Fariz Ənvər müəllimin sinifdə olduğunu bilmirdi. Növbəti dəfə qapını açıb yalnız “Səyyaf...” deyə bildi ki, qapının dalında gizlənən Ənvər müəllim əl atıb bir andaca onun boğazından yapışdı. Sürrüb gətirdi lövhədən asılmış xəritənin qabağına. “Göstər görüm Ə, Ağdamkəndi?” deyə-deyə onu iki qatlayıb xəritəyə çırpdı. Ağdamkəndi nəinki orda yaşayan Səyyaf, Ənvər müəllimin yekə qarnı ilə itələyib divara dirədiyi Fariz, heç qıraqda büzüşüb duran Nəsibə müəllimə də göstərə bilməzdi, ən azından ona görə ki, lövhədən dünya xəritəsi asılmışdı, dünya xəritəsində Ağdamkənd nə gəzirdi?!

* * *

... Sonra bilirsənmi, nələr oldu? Sonra dava başladı. Davaya elə birinci o “pis uşaqlar” getdi. Şəhəri onlar qorudu, həmin o dəli-dolu uşaqlar vaxtilə özləri kimi vurub-tutan, dili kimi dilçəyi də olan böyük-lərə qoşuldular, vuruşdular, yaralandılar, şəhid oldular, əlil oldular, öldülər. Öldülər, sonra da:

“*Getdilər atları çımızdırma'yə,
...qulançar yiğma'ga, moruq dərmə'yə*”.

(İsa İsmayılovadə)

“Atları çimizdirib” qayıdacaqlar! Qayıdib 6 min Ağdam şəhidinin qanını alacaqlar, hələ sayını bilmədiyim əlil tay-tuşları demirəm.

* * *

... Məndə Ağdamın minarədən çəkilmiş şəkilləri var. Ordan baxanda ən uzaqda üfüq görünür, üfüqün üstündə isə öz əzəmətiylə Götürdur. Səni dəryaların sonsuz, dibsiz görünməsi aldatmasın. Sonsuz, dibsiz olan Göyüdü. Amma o da insan qəlbini yanında sonsuz deyil. Ölçüsüz olan başdan-başa müəmmalarla dolu insan qəlbidi. Vaxt gələcək insan kainatı da öyrənəcək. Öz qəlbinin sırrını necə, aça biləcəkmi?! Allah böyükdü! O qədər böyükdü ki, hətta hüdudsuz məkana belə sığmaz. Belə bir yer insan qəlbidir. Allah göylərdə yox, qəlblərdədir. Yetər ki, qəlbinin dərinliklərinə, o sonsuz, dibsiz, sərhədi olmayan məkana baş vurasan...

Məscid minarəsindən aşağı baxanda Ağdam xarablıqları arasında mənim məktəbim də görünür. Görünür deyəndə, özü yox, indi onun yerində xatırələrimin uçuq divarları qalib. Buyur, sən də bax! Görürsənmi, yaxındakı qaraltını, bir vaxtlar şəhərin simvollarından sayılan “Çay evi” burdaydı, içdiyim çayın buğu, çəkdiyim siqaretlərin tüstüsü çəkilməyib hələ, onun üçüncü mərtəbəsi ucalığında burula-burula durur. Elə bilmə yerində gördüğün onun dəmir-dümürüdü, əsla! Onlar mənim ruhumun sür-sümükləridi. Ermənilər apara bilməyiblər. Apara bilməzdilər!

Aparsayırlar, heç bu axşam ruhumun sümüklərindən sənə məktəb-abidə tikə bilərdimmi?!

ON ÜÇÜNCÜ ESSE

Toz adamlar

Vaxt insana, əbədiyyət Allaha bağlı anlayışdı.

Ölüm Vaxtdan Əbədiyyətə keçid tunelidi.

Ölüm Vaxtin qurtaran,

Əbədiyyətin başlayan nöqtəsidi.

Nöqtə toz boydadi.

Yer kürəsi bir Toz dənəsindən yaranıb!

Cəbrin, riyaziyyatın gücü çatmaz bir

Toz dənəsinin Yer kürəsinə çevrildiyi

zamani hesablaşın!

Səbrinə şükür, Allah!

Tozuna şükür!

* * *

Sinifdəki yazı lövhəsini silmək üçün qızların evdə tikib gətirdiyi yastıqcaları tolazlamaqdan həm də ona görə sadist zövqü alırsan ki, dəydiyi yerdə aqappaq tabaşır ləkəsi qoyur, hədəfə dəyməsindən doğan sevinc qələbə atəşfəşanlığı təki ətrafa qar lopalarına oxşayan toz dənələri yayır.

Ən çox belə toz riyaziyyat kabinetində olurdu.

Bizə riyaziyyat dərsini Xalidə müəllimə deyirdi.

Çox sərt qadınıydı. Sinifdə gülməz, səs salanı bağışlamaz, yaxşı oxuyanı sevər, amma tərifləməzdı. Onun pis oxuyanları görməyə gözü olmasa da, pis oxuyanların gözü hər yerdə onu görürdü. Qorxudan!

Hamı onunla sərhəd saxlamağa çalışırıldı. Amma uşaq azadlığının sərhədimi var?!

Bir dəfə yoxlama yazırdıq. İlın sonu olduğundan alacağımız qiymət illikdə həllədici olacaqdı. Hamı məzar sükutu içində baş sindirirdi. Xalidə müəllimə demiş, “başı olanlar baş sindirir”, olmayanlara gözləyirdilər ki, “başı olanlar” yazsınlar, onlar da xəlvətə salıb köçürsünlər.

Beş-altı nəfər özünə inamla yazırıldı. Çoxunun ürək guppultusunu evdə anaları duysa da, sinifdə Xalidə müəllimə eşidəsi deyildi. Bir qrup da vardı ki, aşığını Araz, topuğunu da Kür islatmazdı. Amma hamını birləşdirən bir şey vardi – qorxudan yoğunluş sükut...

Qəfil arxa sıradan qopan “Bu nədi ə?” nidasından sinif diksindi, başlara qonan ...elm pərisi uçub getdi. Müəllimənin “Nəyə qışqırırsan” sualına İlqarın (indi Moskvada restoran işlədir) cavabı yerli-yataqlı oldu: “Məllim, görmürsən, buna demişəm ki, mənim şəklimi çək, bu da öz şəklini çəkib”. Sən demə, İlqar onun diaqramını çəksin deyə dəftərini yaxşı əl qabiliyyəti olan Müşfiqə veribmiş. O da yoxlama dəftərinə diaqram əvəzinə “nemes” şəkli çəkibmiş. Faşist libasında adam şəkli.

Lövhəyə çıxası oldular. Sinfin ən uzun iki oğlanı.

“Başını aşağı əy görüm!”. Xalidə müəllimə adəti üzrə ayağını bir-bir onların ayağının üstünə qoyub basdı, sanki yerə mixladı ki, tərpənə bilməsinlər. Şilləsi Müşfiqin onsuz da qara üzündə əl boyda kömür rəngdə ləkə saldı, İlqarın rus sarısı rəngdə sifəti isə sovet bayrağı kimi allandı.

Bu nədi ki, illik qiymətləri “3” olsun deyə, onlar Xalidə müəlliməyə hələ xeyli dil tökəcəkdilər. Sonra hər şey öz qaydasına düşdü, amma arada İlqar yeni ayama qazandı – “Nemes”.

* * *

Rus dili müəlliməsi Nərgiz xanım dərd əhlinin sevimliyi idi. Eşqə düşən uşaqları onun kimi duyan yoxuydu. Mənim yerim müəllimin stolu ilə üzbezəz sıradakı birinci partadaydı. Tərslikdən həmişə yanımı dostların qaraladığı qızlar düşürdü.

İlqar sinfimizə təzə gələn qız (adını yazmiram) dəli kimi aşiq olmuşdu. Qız əlaçı idи, bəlkə də, ona görə özündən iki qiymət aşağı oxuyan, yəni gücü zorla “3”ə çatan İlqarı əvvəl-əvvəl bəyənmirdi. İşin ağırlığı isə mənə düşürdü. İlqar bir dost kimi onu tez-tez parta yoldaşımı tərifləməyimi, haqqında xoş söz deməyimi təkid edirdi, bir sözlə, indiki dillə desək, yaxşı imicini yaratmağımı istəyirdi. Canımı boğazımı yağımışdı. Mənimsə sevgi Allahı Amur kimi sehrli oxum yoxuydu ki, İlqarın əvəzindən qızın ürəyini nişan alıb atam...

Bir dəfə “Lenin yolu” qəzetində “Şəfəq”ın (indi ki “Qarabağ” futbol komandasının sələfi) oyunçularının şəkli dərc olunmuşdu. Aralarında komandanın gənc üzvü kimi İlqar da vardı. Qəzeti mənə verib parta yoldaşımı, sevdiyi qızı göstərməyi xahiş elədi. Mən də dediyi kimi etdim. “Bura bax” deyə qəzeti partaya sərib İlqarın şəklini göstərdim. “Kimdi ki?” “Tənima-dın? “Nemes”di də”. “Nemes” sözünə qəfil elə güldü ki, bütün başlar tennis topuna baxırmış kimi bizə çon-

dü, dediyimə peşman oldum. Sonra İlqara sarı çevrilib elə baxdı, sanki onun “nemes”ə oxşayıb-oxşamadığına rəy verəcəkmiş. Məzлum-məzлum marıtlayan ya-ziq İlqar qızın ona zillənən gülüş dolu baxışlarını sevgi müjdəsi bilib göydə qapardı. Utanmasaydı...

Sonra yanına başqa bir qız gələsi oldu. Ona da Yusif aşiq idi. Qızı yaxşı görsün deyə həmişə boğaz çəkirdi, yəni: “Mən ölüm, bir az qabağa otur...” Üçüncü cərgədən elə boylanırdı ki, bu həsrətə Nərgiz müəllimənin də ürəyi dözmürdü. Mənimse bəzən tərsliyim tuturdu. Bir dəfə özümü sərdim partaya, “hə, di bax!” sözünü elə dedim ki, bütün sinif eşitdi. İlqarın qəzet əhvalatı yalan oldu. Yaziq qız qıpqırmızı qızardı, Yusif də dişi bağırsağını kəsmiş, qovrula-qovrula qaldı.

Hərəkətimin orijinallığından təzəcə zövq alırdım ki, Nərgiz müəllimə kürəyimə bir yumruq vurub sakitcə keçdi. Ağrısı kürəyimin yadındadı. Cəzamı çox gözlətmədi. Bir müddət hər gün dərsə durğuzur, danışdırır, suala tuturdu. Bununla həm məni cəzalandırır, həm də iki sevən arasından qara tikamı, müvəq-qəti olsa da, götürürdü. Hər gün dərs danışmağımın səbəbini sonralar bildim. Mərdimazara bu da azmış.

Nərgiz Mahmudova cavan, həvəsli, savadlı, həssas qəlbli bir müəllimə kimi yadımda qalıb. Hamımız onu sevirdik, onu hirsləndirənə elliklə etiraz edirdik. Ariq, hündür boylu, zərif, qıvrımsaç Nərgiz xanım Əzizbəyov küçəsindəki evlərindən çıxıb, Musəvi küçəsindən keçib, Rəşadgilin (Rəşad Məcid) əvvəl yaşadıqları “dördmərtəbə”nin tinini buru-

lub məktəbə sarı gələndə yerisindən XIX əsr fransız ədəbiyyatının tipik qadın obrazını xatırladırı.

Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı” (“Qeroy naşeqo vremeni”), Turgenevin “Mumu” kimi əsərlərini danişanda məni tez-tez saxlayır, “Razve?” deyə şübhəylə soruşurdu. “Elə danışırsan ki, elə bil “Mumu”nu Turgenev yox, sən yazmışsan”.

* * *

Arxasını gətirə bilmirəm, yazmağa can çəkirəm.
Yoxsa sənə hər payız pambıq yiğimi mövsümü çəkdiyimiz səfadan yazardım. Axı mən sənə hər səhər obaşdan tarlalara, guya pambıq yiğmağa getməyimizdən, avtobusda xorla mahnı oxumağımızdan, “Tapan, tap oğrunu” oynamağımızdan, uduzmağın şərti kimi müəllimlərdən birini qəfil öpməyə məcbur olmağımızdan, kolxozçuların pambığını oğurlamağımızdan, axşamlar qayıdanda sürücüləri şirnikləndirib avtobusları ötüşdürməyimizdən danışmadım. Demədim ki, min yay tətili bir pambıq mövsümünü əvəz etməzdi. Ucsuz-bucaqsız ağappaq çöllərdə ən cəsarətsiz də sevdasını dilə gətirərdi, bura da bic-bic uşaqlarla dolu sinif otağı deyil ki, ürək aça bilməyəsən.

... Qənirə müəllimə sinif rəhbərimiz olub, həm də ədəbiyyat dərsi deyirdi. Əvvəlki sinif rəhbərimiz isə onun institutu təzə bitirib gələn, bizə Azərbaycan dili dərsi deyən qızı Nərgiz müəllimə idi (bu yerdə ilk müəlliməm Şəfiqə xanımı anmasam, onun unudulmaz təbəssümünü xatırlamasam olmaz). O vaxt 12 yaşım vardı. Gənc müəlliməm Nərgiz Həsənova-

nin İntibah rəssamlarının çəkdiyi qadınlara bənzəyən çöhrəsi mənim qadın gözəlliyinə açılan duygularımın təzəcə pöhrələyən yeriyydi...

Pambıqlıqda bəzən nahar vaxtı bütün sinif bir yerə toplaşırdı. Hamı gətirdiyini ortaya qoyurdu. Hər kəs matah malını ilk olaraq müəlliməyə verməyə can atırdı. Bir gün pambığa atamın Bakıdan gətirdiyi, Ağdamda hələ çoxlarının tanımadığı feyxoa meyvəsi apardım. Bir neçəsini Qənirə müəlliməyə verdim. Nə qədər desəm də, inandıra bilmədim ki, pambıq qozası deyil, təzə meyvə növüdü. “Feyxoy nədi, pambıq qozası ey bu”. Əlacsız qalıb birini dişləyib göstərdim, sonra da iştahla yedim. Yalnız bundan sonra “pambıq qozaları”nı qəbul elədi. “Kişidən papiroş iyi gələr” deyən Qənirə müəllimənin mərd, kişiyana hərəkətlərini az görməmişdik. Elə xatırəmdə də mərd, həm də baməzə qadın kimi qalıb.

Heç “Faşizm üzərində qələbənin 40 illiyi”nə həsr olunan respublika məktəblilərinin teatr festivalından söz açmadım. Bilirsən partizan dəstəsi komandirinin hərbi forması necə yaraşırı mənə? Şəhər, sonra region məktəbləri arasında birinci olduq. Məktəbimiz respublikada ikinci yeri götürdü. O da Yusifin Mikayıł Mirzə sayaq şeir deməsinə görə.

İndi Bakının hər yanında “Çay ev”ləri açılır. Amma bizim üçmərtəbəli “Çay evi”nə çatanı olmaz. Heç ondan da bəhs etmədim! Çayxananın üçüncü mərtəbəsində ucadan danışmazdlar. Bu qaydanı heç kəs qoymamışdı. Amma orada hamı astadan, bəzən lap piçiltıyla söhbət edirdi. Çünkü, bura məscidin

minarəsinə çox yaxın idi, azanı lap qulağının dibində oxuyurdular. Bəlkə, buna görə buranın sakit aurası vardı... Bəlkə, elə bu auraya görə məktəbimizin sevdalanmış oğlanları buranı seçirdilər. Yaxın dosta ürək boşaltmağa burdan gözəl yermi tapılardı...

* * *

Deyirlər, doğulanda hər bir insanın taleyi alnına yazılır və “yaziya pozu yoxdu”. Bizdə belə olmadı. Ağdamsızlıq (fələk) taleyimizi ömür ağacının elə yenicə cüccərən anında yaxaladı, alnimizdakını pozub yerində nə yazdı, hansı xətlə yazdı, biz bir yana, sonra heç özü də oxuya bilmədi. Fələk (ağdamsızlıq) divara dəyən tabaşirli yastıqcadan qopan toz dənələri kimi hərəmizi bir yana uçurdu, bir diyara saldı. Elbrus haqq dünyasına, Bəhruz tutulub Vladivostoka (Allah qapısını açsın!), Rauf, Müşfiq Kazana, İlqar Moskvaya üz tutdu. Burda qalanların isə biri Şəkiyə, digəri Bakıya – hər yerə, hər yana səpələndilər. Harda desən varıq, Ağdamdan savayı...

Bayırda külək əsir. Havada toz dənələri oynasıır. Görən haradan, kimdən qopub bu toz dənələri... Hara uçurlar belə... Bəlkə, bizdən ayrılib hesaba gəlməyən zaman sonrası kiməsə Yer olmaq üçün yola çıxırlar?!

*... Yer kürəsi bir Toz dənəsindən yaranıb!
Xatırlayıram!*

*Cəbrin, riyaziyyatın gücü çatmaz bir Toz dənəsi-nin
Yer kürəsinə çevrildiyi zamanı hesablaşın!
Səbrinə şükür, Allah!
Tozuna şükür!*

ON DÖRDÜNCÜ ESSE

Sağ qalan ləpirlər

Məktəbə rayon səviyyəli kommunist Əli İbrahimovun adını daşıyan küçənin tinindən burulub dünya proletariatının banisi Leninin adı verilən küçənin sol tərəfiylə gedirdim. Milis idarəsindən sonra dalana oxşayan, səssiz-küysüz Mirbəşir Qasımov küçəsini keçən kimi soldakı birmərtəbəli binadan çal-çağır səsi gəlirdi.

Pionerlər Evində Murad Rzayevin “Qarabağ bülbülləri” ansamblı məşq edirdi. SSRİ yekəliyində ölkənin, Allah bilir, hansı şəhərindəsə verəcəkləri konsertə hazırlaşırıldılar. Moskvada Brejnevin də baxdığı konsertdə möhtəşəm çıxışdan sonra bura gələn uşaqların sayı xeyli artmışdı – oxuyan kim, nağara çalan kim, rəqs eləyən kim...

Mən də gəlirdim. Səs-zad yoxuydu məndə, bir də bura hamı oxumağa gəlmirdi ki, cürbəcür dərnəyi vardı “Dom pioner”in, mən də foto dərnəyini seçmişdim. Bir dəftəri fotoqrafiyaya aid nəzəri məlumatlarla doldursam da, heç şəkil çəkmədim. “Smena” adlı ucuz fotoaparatom evdə qalan qızların cehizi kimi öz qutusunda təptəzə dururdu. Amma o nəzəri biliklər sonralar dadima çatdı, indi bir sərgilik fotom var.

Sonrakı binada Ağdam Rayon Maarif Şöbəsi yerləşirdi. Bura çatıb səkiyə döşənmiş ağ-qırmızı kvadrat daşların üstüylə addımlayanda “Çapayev”

filminin qəhrəmanı sayaq ağı qvardiyaçıları biçirəmmiş kimi ayaqlarımı qırmızı yox, ağı lövhələrə çırıldım. Maarif binasının pəncərələrindən gələn yazı makinasının çəqqiltisi da pulemyot səsinə fon verirdi. Müdir Qara müəllim qarayanız, kök kişiydi, tez-tez görürdüm – ya “Villis”ə minəndə, ya da düşəndə. Vaxtilə rayon partiya komitəsi bu ikimərtəbəli binada yerləşirmiş. Uşaq vaxtı atam Mircəfər Bağırovu elə burdaca, Qara müəllim kimi maşından düşüb binaya girən yerdə görübümiş. “Eynəkli bir kişi maşından düşüb tələsik binaya girdi”.

Növbəti kəsişən küçə Voroşilov adlansa da, bu sovet marşalını at belində burdan keçən görən olmamışdı. Onu heç sinfimizin Elbrusları da tanımadı, nə Quliyev (Allah rəhmət eləsin!), nə də Mirturabov, çox da ki, burda yaşayırıldılar. Amma Abbas Əmi yaşadığı küçənin adını daşıdığı adamı tanıyardı (Tağıyev Abbas 1950-ci ildə, 20 yaşında rəhmətə gedən Roza bibimin əri olub). Çünkü uzun illər partiya-təsərrüfat sahəsində işləyib, belə adamlar Voroşilovu tanımadı olmazlar. Ağdam Dram Teatrının sol böyrü, “Lenin yolu” qəzetinin redaksiyası və rayon prokurorluğu binasının qabağından keçən, 28 Aprel küçəsindən başlayan “Voroşilov”un harada qurtardığı yadına düşmür, trayektoriyasının yarısını xatırlayıram: “28 Aprel”dən yola çıxan “Voroşilov” “Lenin”dən aldığı alıb, “Frunze”dən götürdüyüünü götürüb, “Əzizbəyov”dan keçib sonra haracan gedirdi, ta bilmirdim.

Bu bolşevik, kommunist adlarına fikir vermə, bularlar nəinki kommunizmdən, sosializmdən də uzaq yerlər idi.

Öz yolunla yüz metr də gedib sağda bankın binasına, onunla üzbəüz isə Zıbügilin evinə çatırdın. Məndən üç sinif yuxarı oxuyan bu oğlanı hamı Zıbü çağırduğundan elə bilirdim, adı həqiqətən belədi. Bir dəfə salam verib “Zıbü, nətərsən?” sorusanda az qalmışdı məni öldürə. Sən demə, bu adın şəhər uşaqları arasında nəsə pis mənası varmış. O hadisədən sonra ta ona salam verədim. Elə bütün günü atasının maşınıny yuyurdu, ümid eləyirdi ki, atası verəcək sürməyə, amma vermirdi. Düz də eləyirdi, heç Zıbüya da maşın verərlər?

Növbəti kəsişən küçənin sağında təzə “qostinitsa”, solunda isə Ukan əmigilin (ona niyə Ukan deyirdilər, bilmirəm) məhləsi – Maksim Qorki küçəsiydi. Bu adı məhz bu küçəyə verən sovet məmuru Maksim Qorkinin “Günəşin uşaqları” pyesini oxumuşdumu, Ukan əminin bizim sinifdə oxuyan “Dəli” ləqəbli oğlu Ədaləti görmüşdümü, kamerası yamayan, maşın yağı dəyişən neçə-neçə uşağa salam vermişdim, Qorkinin pyesindəki çilingər Yeqoru “Dəli”nin əmisi oğlu Yeqora bənzətmışdım? Əgər cavab “Yox!”dusa, onda niyə bir heylə küçəni qoyub Qorkinin adını bura qoymuşdu? Nə biləsən! Bizimlə oxuyan, oxuyan deyəndə dərsə gedib-gələn (bunun heç nəyə dəxli yoxdu. Əsas odu ki, Dəli yaxşı oğlanıydı və mən onunla dostluq edirdim) Dəli qoy Qorkinin tamaşasına baxsın, biz isə yolumuza davam edək.

Soldakı birmərtəbəli binanın hər pəncərəsindən bir səs gəlirdi: piano, qarmon, tar, kamança, skripka, başqa səslər. 1 sayılı Şəhər Musiqi Məktəbiydi, el arasında Laura müəllimənin məktəbi deyirdilər. Mənim skripka, atamın tar təkidi bu sətirlərin müəllifini hər ikisindən qoydu. Görünür, uşağı bəzən məcbur eləmək lazımdı! Elə heyifsilənirəm ki... İndiki ağlımla atam məni lap kontrabas sinfinə qoysayıda, gedərdim.

Qabağa beş addım da at, bağçamıza çatacaqsan! İki mərtəbəli uşaq bağçamız hündür ağaclar əhatəsində bir cənnət guşədi. Burdakı nizam-intizamı, Mina, Brilyant kimi müəllimələri unutmaqmı olar? Taxta peçenye, kisel, südlü kaşa... Burda ən zəhləm gedən şey günortalar adamı zorla yatırdırmaqları idi. Bir dəfə Mina müəllimədirənmişdi ki, yatmamışan, gözünü yalandan yummusən. O, belə dedikcə mən gözümü daha da bərk-bərk sıxırdım. Sən demə, yatmaq görüntüsü yaratmaq üçün gözü möhkəm sıxmaq yox, yavaşça yummaq bəs edirmiş. Belə kələkləri sonralar öyrənəcəkdir... Ən xoşuma gələn isə yolun o üzündəki Lenin bağına oynamaya getməyi-miz idi. Əl-ələ tutub cərgəylə yolu keçəndə maşınların dayanıb bizə yol verməsindən xoşhallanırdım.

Bağçanın divarı qurtaran yerdən başlayan Musəvi küçəsi Sarı Təpə məhləsini keçib Qiyaslı kəndinəcən uzanırdı. Bütün günü əlindən kitab düşməyən Əjdərin budkası fotoatelyenin yanında balaca görünürdü. Uşaqlıq şəkillərimin çoxunu burda çək-

diriblər. Elə bir yaşımdakını da. Ağlamağım kəssin deyə fotoqrafin verdiyi konfet də eləcə əlimdədi, hələ də yeməmişəm.

“Kişi iki şey haqqında danışmaz: bir sevgiləri, bir də ağrıları”. Ştirlits rolunun ifaçısı, məşhur rus aktyoru Vyaçeslav Tixonov son müsahibəsində belə demişdi – bunu növbəti cümləyə keçid üçün yazdım. Səbəbini yaza bilməyəcəyim həyəcan dolu unudulmaz anlar yaşadığım bu küçənin başlanğıc nöqtəsində südsatan Lətafət xalanın dükəni, adətən səhərlər açıq olurdu. İlk dəfə “smetan” adında ağartını burdan almışdım. Xıdırlı arvadlarının satdığı qaymağa oxşasa da, ondan deyildi, elə smetan idi. Dolu bədənli Lətafət xalanın müləyim səsi qulağında, mərhəmətli sifəti gözlərimin önündədi. Güclü olmağı ağır süd bidonlarını rahatca götürüb-qoymağından görünürdü.

* * *

Lenin küçəsi “dördmərtəbə” deyilən binanın tində qurtarırdı. Burda yol «V» hərfi kimi haçalanırdı: solla Ceyran bağı, sağla yan-yana sıralanmış dükənlər sarı gedirdin – hər ikisi məşhur Ağdam bazarına aparırıldı. Ümumiyyətlə, adama elə gəlirdi ki, şəhərdə bütün yollar bazara uzanırdı. Ağdam bazarı məbəd deyildi, elə bazar idi, bütün yolların apardığı bazar. Heç bilmirəm yazının bu yerində Tengiz Abuladzenin “Tövbə” (“Pokayaniye”) filmin-dəki məşhur “Bir yol ki, məbədə aparmır, nəyə gərəkdi?” kəlamı nədən yadımı düşdü...

Kaş elə bütün yollar məbədə aparayıdı!

... Qışdakı bayramlarda şəhərin “Dijurnu” deyi-lən növbətçi mağazasında donmuş okean balığı, soyuduculardan təzəcə çıxarılan üzümü almağa növbə-lər olurdu. Bu mağazanın müdürü Nadir İsmayılov Ağdama sevgisini hələ sonralar, dava başlayanda göstərəcəkdi, varını, yoxunu, üstəlik, sağlamlığını qoymaqla... İstər “Obpit” deyilən idarənin müdürü (İctimai İaşə Birliyi), istərsə də Ağdam Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı kimi...

1993-cü ilin yazında dövlət müşaviri Arif Hacı-yevlə Ağdama gəlmışdik. Köməkçisi otağını açıb bizə yer göstərmışdı ki, Nadir müəllim gələnə qədər gözləyək. Stolunun üstündə az qala barmaq qalınlığında toz vardı – icra başçısının qapısı günlərlə açılmırkı, çünki o, otaqda yox, əsgərlərin yanında olurdu. Mənim tanıdığını ağıdamlılarda belə bir əminlik var ki, o vaxt başçı dəyişməsəydi və yerli batalyonlar tərk-silah edilib əvəzinə “milli ordu” adında Surət Hüseynova tabe başıpozuq dəstələr yeridilməsəydi, şəhərin işgalı mümkünsüz idi. “Əl borcu verilən” şəhəri 17 ildir qaytara bilmirik. Lənət Şeytana!

... Burdan sira mağazalar başlayırdı: Elmanın çeklə satılan “vneştörq mallar” mağazası, Bəhlulun qızıl mağazası, güllə atdığımız tir, 3 qəpiyə aq, 5 qəpiyə rəngli su süzən avtomat budka, İnzibatin “xoz-tovar” dükanı, Zahidin dərzixanası, Rövşənin mebel mağazası, Samayanın parça mağazası... Sıraya Tələtin 237 sayılı apteki son qoyurdu. Tindən sola burulub bazarın qabağındakı maşın basırığına, siqnal səsinə əhəmiyyət vermədən məktəbə girirdim.

* * *

Məktəbdən çıxanda tələsmirdim deyə ta Lenin yox, 28 Aprel küçəsiylə qayıdırırdım. İki yol arasındaki “Gopanın çayxanası” adlanan yerə “Manışlar bağı” da deyirdilər, şəhərin musiqiçiləri bura yığışırırdı, Qədir Rüstəmovdan başqa. Çayxananın o biri yanı “Məhsul” cəmiyyətinin idman zahiydi. Sinfimizin bəzi uşaqları bura güləşə gəlirdilər. Bir dəfə Muxtarov Elşad Belarusdan lap bürünc medal da gətirmişdi, beşinci sinifdə oxuyurdu, səhv eləmirəmsə. Yarışlığı Baranoviç şəhərindən elə ağızdolusu danışındı ki, deyirdin bəs bütün şəhərin kürəyini yerə vurub gəlib. Bu məktəbin ən məşhur idmançısı Ceyhun Məmmədov oldu. Sonralar yeddi-səkkiz dəfə Avropa çempionu oldu, mən bilən, elə o qədər də dünya çempionu.

... Günaşırı Tağı dayının Lenin bağının girəcəyindəki kitab mağazasına dəyməsəydik, sanki kitablar bizdən küsərdi. Bağın solunda, iki yol arasındaki “Çay evi”nə xüsusi hallarda gəlirdik. Onun birinci mərtəbəsində xəngəl verirdilər. Şuşalılar inciməsin, buranın xəngəli heç Şuşadakı “Qaya” kafesində süzülən xəngəldən geri qalmırıldı. Yeri gəlib, qoy yazım! Ağdamlılarla şuşalıların bir-birinə xüsusi münasibəti var: dünyada 1001 bağlantısı olan belə iki şəhər az tapılar. Doğmalıqdandı, nədəndi bilmirəm, qarşılıqlı atmacalardan o qədər məzəli söhbətlər yaranırdı ki, dəftər götürüb yazan gərək. Məsələn, kənddə tut ağacının altında nərd oynayanda dayımın

Əslən şüsalı olan atamla belə bir zarafatı yadımdadı: “O qədər sərçəni boyayıb bülbül adına qalalılara satmışıq ki”. Bir şüsalıdan da bu zarafatı eşitmişəm: “Ağdamlıya salam verəndən sonra barmaqlarını sana gör, əskik deyil ki”.

“Çay evi”ndə səhərlər südlüaş, günorta “bilinçik” də tapa bilərdin, əgər qalardısa. İkinci, üçüncü mərtəbələr çayxana idi. İkinci mərtəbədə “futbol variənti” yiğilirdi deyə səsli-küylü olurdu, amma üçüncü mərtəbə elitar müştərilər üçün idi, yəni çayı mürəbbə, ləbləbi və sair bu sayaq şeylərlə verirdilər. Məşhur alim Xudu Məmmədovun ideya və layihəsi ilə tikilmiş “Çay evi” raykom Sadıq Murtuzayevin şəhərdə bina elədiyi coxsayılı maraqlı tikililərdən idi, şəhərin simvollarından birinə çevrilmişdi. Onun çay daşından tikdiriyi bulaqlar şəhərə xüsusi gözəllik verirdi. İslədiyi dövrədə yerli əhaliyə o qədər doğmalaşmışdı ki, indi də çoxları Sadıq Murtuzayevi ağdamlı bilir.

... Məscidi 1868-ci ildə əvvəl başqa yerdə tikmək istəyiblərmiş. Qazılar, çoxlu ilan çıxıb. Ağsaqqallar seçib, indiki yeri məsləhət biliblər. Sovetin vaxtında regionun işləyən tək məscidiydi. Uşaq vaxtı məhərrəmlikdə nənəm məni bura gətiirdi. Uşaqları böyüklərin göz yaşı qədər kədərləndirən heç nə yoxdu. Arvadlı-kişili hamı aqlaşırıldı, hər yanda qara parçalar qorxunc hislər doğururdu. Kürəyinə zəncir vuranların iniltisi ürək parçalayırdı. Nənəm nə qədər vacib əməl olmasından danışsa

da, həmin günlər bura gəlmək istəmirdim. Məscidi azan səsiylə sonralar sevəcəkdir, Allahı qəlbimdə sonralar duyacaqdım.

... Üçmərtəbəli univermaq Ağdamı bir qədər də şəhərləşdirmişdi. Daha bizdə də Moskva, Bakı kimi hər şeyin bir yerdə satıldığı böyük mağaza vardi. Buranın ən maraqlı şöbəsi oyuncaq satılan yer idi. Bir az da böyüyəndən sonra ona bitişik kafe bizi cəlb elədi. Mövsüm ərzində yiğdiğimiz vur-tut 150–200 kilo pambığın pulunu alan kimi özümüzü verirdik bura, böyük qonaqlıq düzənləyirdik: limonad, tort, çay, kofe, kakao – qatib-qarışdırıldık. Özümüzü kinolarda gördükümüz böyük şəhərlərin uşaqları kimi hiss edirdik.

... Univermağın tinindəki yol gedib mətbəəyə dırənirdi. Elşən Əliyevi (indi “Azərbaycan işıqları” qəzetiinin baş redaktorudu), Salman Babayevi axtaranda burda tapirdik. Üst-başları mətbəə rəngində, yəni qapqara olurdu. Gözləyirdik, işi bitirib, əl-üzlərini yuyurdular, sonra çayxanaya gedirdik, şəhərin yazı-pozu adamlarının söhbətlərinə qulaq asmağa.

... Köhnə mehmanxananın tinindəki mağazaya “Qızıl Mamed”in dükanı deyirdilər. Sonra şəhər meydanı gəlirdi. Axşamlar şəhər əhli bəzənib-düzənib çıxırıdı gəzintiyə, kimi teatra, kimi kinoya, kimi bulvara. Kimi Nizami küçəsiylə üzü poçta, “Dostluq” kinoteatrına, “Üzümçülər evi”nə sarı, kimi də elə düz keçib, yanğınsöndürmə stansiyası, şahmat məktəbini ötüb son dəbdə tikilmiş ikimərtəbəli res-

torana gəlirdi. Buranı Allahverdi Bağırov işlədirdi. Adamlar birinci mərtəbədə Gorus pivəsi içir, Bakı sosiskası yeyirdi. İkinci mərtəbənin stol-stulu, boş-qab-nəlbəkisi, pərdə-tülü buranın ciddi yer olmasından xəbər verirdi. Ağdamın işgüzar adamları başqa yerlərdən gələn hörmətli qonaqlarını bura gətirirdilər. O vaxt danışırıldılar ki, Allahverdi ağdamlılar haqda nalayıq danışan milis rəisinin müavinini (adaşı imiş) çağırtdırıb elə burdaca mitilini atıbmış, qələtini başa salıb buraxıbmış. Dava başlayanda rəhmətlik buranı əsgər yeməkxanasına çöndərmişdi. Bəzən avtobusla əsgərlər gəlib burda yeyir, bəzən də bişirib səngərlərə hazır yemək aparırıldılar.

... Restorandan sonra qonağı olmadığım, tanımadığım adamların evləri gəlirdi. Sonrakı ikimərtəbəli səra evlərdə bizim fizika müəllimimiz Kamal Qaradağlı (məşhur diktör Aydın Qaradağının əmisi oğluydu) yaşayırıdı. Səliqə-sahmanlı geyimi, mədəni davranışıyla Qori seminariyasının müəllimlərini xatırladırdı. Çörəksatan Gülxar xala da burda yaşayırıdı. Oğlu Akif Rüstəmov sonralar jurnalistika fakültəsin-də mənə dərs deyəcəkdir.

... Şuşa dayanacağına çatmadan, Yolçunun ərzaq dükanına dəymədən yolun ortasındaki dairədən sağa burulub küçəmizə girirəm. Köhnə hamamın açıq pəncərəsindən bayıraxan hamam qoxusu burnuma dəyir. Qarşımızdan “uçılışa”nın qızları keçir, ta saçımı qarışdırırı, üzümə gülmürlər. Büyümüşəm. Balaca uşaqlar milis küçəsində futbola bir azdan başlaya-

caqlar. Sima xalanın oğlanları Rəşad, Aqşin gir atıbtutur, əzələ bərkidirlər. Göz həkimi Cəfər çəpər qonşumuz Elza müəllimənin qızı Elladayla evlənib. Yaşıl “Jiquli”sini ərklə yanpörtü saxlayıb. Təzə yez-nədi, başqası belə maşın saxlaya bilməzdi.

... Goy üzünün qapısından keçirəmmiş kimi səma rəngli darvazanı açıb həyətimizə girirəm!

* * *

İndi nə o küçələr, nə o tinlər var... Yollar da yoxdu, yoldakı izlər də... İndi bu yolları alaq otları, qanqal, tikanlı kollar tutub. Hər səhər bu kolların yarpaqları şəhərin xarabalıqlarını dolaşan kabusun nəfəsiylə titrəşir...

İndi nə o küçələr, nə o tinlər var... Yollar da yoxdu, yoldakı izlər də... Tək mənim izlərim durur... Mənim körpə izlərimi – yaddaş ləpirlərimi dünyanın heç bir gücü silə bilməz, ölümdən savayı.

Özün ki, şahid oldun! Səni bu ləpirlərlə gəzdirmədimmi?

ON BEŞİNCİ ESSE

Xəyal memarı

Mən Ağdamı yenidən tikəcəyimizə çox inanıram. Bitməyən müharibə yoxdu, bu dava da bitəcək. Dağılan şəhər ev-ev, tin-tin, küçə-küçə tikiləcək. Parklar, bağlar, yollar salınacaq. Uşaqlar yenə məktəbə, atalar, analar işə gedəcək, karusellər yellənəcək, xəzəllər süpürüləcək, küçələrə su səpiləcək... Gecələr yağış damlalarının evimizin damında bəstələdiyi simfonianın notlarını səhərlər Günəş bütün şəhərə yayacaq. Unudulacaq bütün kədərlər. Şəhər yeni sevgi dastanı yaşayacaq...

Heç bilirsənmi, Ağdamı xəyallarında neçə dəfə tikmişəm?! Uşaq vaxtı qonşu Şahinlə həyətimizdəki qum təpəciyində şəhər salırdıq – yolları, tunelləri, evləri olan şəhər. Hər dəfə də dağdırıb əvvəlkindən daha yaxşısını tikirdik. Bax o qumluqdakı kimi hər gecə dünənki şəhəri dağdırıb yenisini tikirəm.

* * *

Mənimlə Ağdamı tikməyə gedərsənmi? Gedərsən, bilirəm! İnanıram sənə, səninlə canbir qəlb olmadımmı bu 15 yazımda – əsir yurda 15 səfərimdə...

Birinci nədən başlayarıq? Şəhərin bərpası komissiyasını yaratmaqdən. Sonra bu komissiya üzvlərini müharibədən sonra yerlə-yeksan olan Varşavanın necə tikildiyini öyrənsinlər deyə Polşaya göndərə-

rik. Varşava foto, video arxivlər, adamların yaddaşıyla yenidən əvvəlki görkəmində tikilib, binaların rənginə qədər bərpa ediblər. Yaxşı təcrübədir, öyrənərik.

Yadıma ATƏT-in Minsk qrupunun amerikalı həmsədri Metyu Brayzanın Ağdamın işğalının 15-ci ildönümü ilə bağlı “Hesabat Mirşahinlə” verilişində söylədikləri düşür: “Ağdamda gördükərim məni dəhşətə gətirdi. Büyük bir şəhər xarabazarlığa çevrilmişdi. Mən polyak əsilliyəm. Ağdamın işğalı mənə İkinci Dünya müharibəsindən sonra Varşavanın düşdürüyü günü xatırlatdı”.

Başqa təcrübələr də var, baxarıq.

Bərpa işlərini şəhər məscidindən, İmarət, Qarahacılı qəbiristanlığından başlarıq. Şuşa yolunun üstündəki abidənin yerində Qarabağ müharibəsi qurbanlarına əzəmətli heykəl ucaldarıq. Elə uca abidə ki, Bərdə yolu gələndə Uzundərədən, bir də Şuşa yolu gedəndə Əsgərandan görünüsün. Ağdamın şəhid olmuş 6 min adamının adını qranit lövhəyə yazarıq bir-bir. Vəssalam! Müharibəni xatırladacaq daha heç nə lazım deyil! Savaşla yaşadığımız yetər, onun bize yaşatdıqları yeddi arxa dönənimizə də bəsdi. Təzələnmiş şəhərimizdə yeni həyata başlarıq!

* * *

Xahiş edəcəm bizi küçələrə ad qoyma komissiyasına yazsınlar. Küçələrə ağaç adlarını qoyarıq. “28 Aprel” olar Palid prospekti, əvvəlindən axırında dək palid əkirik. Kommunist küçəsini Küknar edə-

rik. “Süleyman Sani Axundov” olar Vələs, “Əzizbəyov” Şam, “Voroşilov” Gilas, “Maksim Qorki” Alma, “Lenin”in əvvəlki çinarlarını bir də əkərik, olar Çınar küçəsi. “Budaqov”u Heyva, “İslam Hacıyev”i Söyüd adlarına dəyişərik. Şuşa dayanacağındakı məşhur armuddan o yana armud əkərik, Armud küçəsi deyərik. “26 Bakı Komissarı”nın sağ-solunda şabalıd əkərik, çiçəkləyəndə bilirsən nə gözəl görünür?! Kiyevdə görmüşəm, onlar “kaştan” deyirlər şabalıda, şəhərin simvoludu.

Mənim “Əli İbrahimov” küçəm Gilənar adlanacaq. Heç gilənarı küçə boyu çiçəkləyən görmüsən? Bəs al-qırmızı gilənarlı yüzlərlə ağacı necə? Küçəmiz çiçəkləyəndə gələrsən bizi! Bir də gilənar yetişəndə, gəl, yiğim sənə də verim...

İmarətdə Lerikdən gətirdiyimiz Dəmirağac əkib oranı qoruq edərik. Göygöldən Eldar şamı gətirib Lenin bağının yerində yeni bağ salarıq. Qozlu bağa qoz ağaclarını Ordubaddan, Zaqataladan, Fındıq küçəsinin findığını Qəbələdən, Narın narını Göyçaydan, Almanın almasını Qubadan, qovağı, vələsi İsmayıllıdan, ənciri Abşeron kəndlərindən göndərəcəklər dostlar. “Məşədi Abbas” küçəsinə akasiya əkərik, özü də Lənkərandan gətirərik, çiçəkləyəndə hər yan Lənkəran akasiyasının ağaçəhər-rayı rəngini alar. Xaricə gedən biznesmenlərə deyərik oralardan da yaxşı ağaç tingləri alıb gətirərlər, yeni-yeni küçələr salariq. Bitəcək, narahat olma, burda hər ağaç bitir!

* * *

Ağdam bazarında dünyanın hər yerindən gül toxumu gətirib satdırıraq. Hamı alar. Həyətlər, küçələr, bağlar çicəklə dolub daşar. Hər məhlədən bir gülün ətri gələr. Fəvvarələrin içində su zanbağı əkərik, yaşıl yarpaqları, ağ gülləri suyun üzünə çıxar.

Aeroportu tez tikmək lazımdır. Əvvəllər adına “alverçi”, “zavmaq”, “tovaraved” dediyimiz neçəneçə biznesmenimiz Dubaya, İstanbula, Moskvaya, Şanxaya birbaşa uçacaq. Yanındakı “Xəlilin stalovası”na mütləq əl gəzdirmək lazımdı. Gələn turistlər Xəlilin tabakasını yeməmiş getməsinlər.

Çaxır strateji məhsuldu, zavodları təcili bərpa edərik. “Ağdam” çaxırını ta rus “ağdamşik”ləri yox, fransız xanımları üçün istehsal edərik, konyakı da ingilis lordlarına satarıq. Limonadı müsəlman ölkələrinə ixrac edərik, onlara spirtli içki olmaz.

Şəllidə nar zavodu açarıq. Göyçaylılara göstərərik nar necə olur.

Ta pambıq əkmərik, əvəzində taxıl becərərik. Mərzilidən üzü Haramı düzünə elə bir taxıl zəmisi salarıq ki, sorağı Qazaxıstanaya çatsın, təcrübəmizi öyrənməyə gəlsinlər. Amma Mərzilidəki üzərlik təpələrinə toxunmariq, qalar.

... Uşaq vaxtı Mərziliyə qonaq gəlmışdik. Bir kömbə çörək götürüb nənəmlə üzərlik yiğmağa çıxmışdıq. Nənəm üzərliyi qoparıb yerinə çörək qoyurdu. Deyirdi ki, üzərliyin yerini boş qoymazlar.

Bax həmin yerləri saxlayarıq, üzərlik olan yerə başqa şey əkməzlər...

* * *

... İmarətdəki stadionun tikintisini yubatmaq olmaz. “Qarabağ” öz meydanında oynamalıdır. Gələn ilki Avropa kuboklarınıadək hazır olmalıdır. Qonaqları öz aeroportumuzda gül-ciçəklə qarşılıyalarıq. Oyundan sonra apararıq Şuşaya, gəzdirərik, Cıdır düzündə şəkil çəkdirərlər, yedirdib, içirdib yola salarıq.

... Kəhrizlərin bərpasını başı çıxana tapşırmaq lazımdı. Naşı adama etibar etmək olmaz. Şəhərə suyu yenə Qara Qayadan çəkərik, əvvəlki kimi.

... Memarlardan xahiş edərik çoxlu ev layihəsi cızsınlar, seçim bol olsun. Evlər qəşəng olmalıdır, hər kəs öz zövqünə uyğun layihəni seçər. Hər kəsin evi memarlıq ənənələrinə uyğun tikilsin, burda öz-fəaliyyətə yer yoxdu. Amma evlərin hamısının dəməni ağ dəmirdən vurdurarıq ki, bir rəngdə olsun. Yuxarıdan ağ damlı Ağdamə baxan Allahın da üzünü ağ edək!

... “Çay evi”ni əvvəlki görkəmində tikərik. Çertyoqları tapmasaq, Sadıq Murtuzayevdən alarıq, onda qalmış olar. Nə təhər idisə, elə də tikərik, ancaq əvvəlki yerində yox. Məsciddən bir az aralı.

... Məscidi yaxşı təmir edərik. Ustaları İstanbuldan, Səmərqənddən gətirərik. Məsciddə azanı yenə Hafız oxuyar.

... Çörək Muzeyinə qaçqınlıq illərinin yadigarı olan çörəkləri eksponat kimi düzərik. Ərəblərin, almanların, türklerin göndərdiyi yardım unlarını qalın şüşə altında nümayiş etdirərik. Gələcək balalar, nəvələr, nəticələr elin dar gününü unutmasınlar...

... Xalça fabrikini ən son texnika ilə təchiz edib, Qarabağ gəbələrinin kütləvi istehsalına başlarıq. Abi xala, Xuraman, Bəhruz, Hüseynov Vaqif kimi “tovaraved”lərimizin təcrübəsi böyükdü. Adına “Qorpo” deyilən Ağdam Şəhər Pərakəndə Ticarət Birliyinin sədri olmuş Müseyib Məcidov yeni biznesmenləri toplayar başına, dünyanın dörd bir tərəfində erməni, İran xalıları deyə satılan gəbələrimizin adını qaytarmaq üçün ixracı sürətləndirərlər.

... “Konzavod”a strateji obyekt kimi baxmaq lazımdı. Qarabağ atının şöhrətini qaytarmalıyıq. Növbəti olimpiadaya öz atımızla gedərik. Neçə milyonasa kənardan at almaq ayıbdı. Bir azdan özümüz başlarıq ora-bura at satmağa. Minsk qrupu ölkələri prezidentlərinin hərəsinə bir at bağışlayarıq. Yazıqlar bu illər ərzində əldən-ayaqdan getdilər.

... “Natəvan” qızlar bayramını, “Xarıbülbül” festivalını bərpa etdirərik. Polad Bülbüloğluna deyərik gəlib təşkil eləsin. Ta Moskvada işlədiyi bəsdi. German da ona kömək eləyər.

... Dostlar turist firmaları açar. Gələn qonaqlara Şahbulaqda Koroğlu qalasını, Ağdamın kurqanlarını, Füzulidə Azıx mağarasını, Əsgəran qalasını, Vəngdə Qandzasar, Kəlbəcərdə Dastagir Alban kilsələrini, Şuşa qalası, Turşsu, Qırıqxız yaylası, minmin bulaq, daha nə bilim nələri göstərərik. Dünyanın hər yerindən şəhərimizə turistlər axışar.

... Şuşa, Kəlbəcər, Gülləbəkli sanatoriyalarında adam əlindən tərpənmək olmaz. Buraları ruhların dincələn, azad olan yerinə çevirərik.

* * *

Sən də gələrsən!

Gözləyəcəm Səni! Bu yazılarımla sənə çox acılar yaşatdım!

Bir az dincələrsən...

Bilirsən, bura daha ruhlar şəhəri deyil. Burdakı ruhlar ilahi bir əfsunla öz bədənlərinə döndü. Xatırlayırsanmı, yazmışdım: “Yaxşı bax bu külə, çünkü gələcəyin bu küldən yoğrulacaq...” Allah onları yanmış ruhların külündən yoğurdu, ağızlarına nəfəs üfürdü...

Həyətimizdəki kötükdən pöhrələyən cavan tut ağaçının yarpaqlarını daha kabus nəfəsi əsdirmir...

Oğlumdu, tut çırpır, şipşirin...

Yuxu kimi şirin tut...

Fevral – May, 2010

SON SÖZ YERİNƏ

QİYAMƏTƏ QALMIŞ 4 DƏQİQƏ

Gənc dostum Vahid Qazi! “Ruhlar şəhəri“ni ər-səyə gətirdiyin üçün sənə təbrikdən çox təşəkkür düşür. Bu kitab yumruq boyda ürəkdə Qarabağın, Ağdamın özü boyda kədər gəzdirənlər üçün, qəlbi yurd həsrətilə çalın-çarpaz dağlanmış, amma hər an ağdamlı kimi ucadən-uca qürur hissi yaşayın və yaşıdan, Ağdamı qibləgahı sayan yüzlər, minlər, on minlər üçün həm təsəlli, həm də Ağdamın, bütöv Qarabağın azadlığına bir çağırışdır. Səni əmin etmək istəyirəm ki, bu çağırışa qoşulanların birincisi mən olmaq istərdim, mənim kimilər isə minlərlədir...

Kitabının ayrı-ayrı fəsillərini mətbuatdan oxumuşam. İmzani tanıyırdım, şəxsən özünü yox (hər ikimiz Ağdamda 1 nömrəli məktəbi bitirmişik, amma aramızda xeyli yaş fərqi var). Qələminin sadəliyinə və gücünə, janr orijinallığına, doğma torpağa olan məhəbbətinə, bir də intellektinin miqyasına heyran oldum. Bir kitabın təqdimat mərasimində (sağ olsun hörmətli yazarımız Laura Cəbrayıllı) yaxınlaşışb Səninlə tanış oldum. Yaziların haqqında fikirlərimi söylədim. Toplayıb, ümumişdirib kitab kimi çap etdirəcəyini dedin.

İndi həmin kitaba son söz yazıram.

Əziz dostum! Sən məni (tək mənim?..) xəyalı Xudu Məmmədovun, Famil Mehdinin, Fred Asifin, başqalarının nigaran ruhları dolaşan, həqiqi Apokalipsis yaşamış qibləgahım Ağdamə apardın. Sən məni Ağdamın mərkəzində, Uzundərədə 6 min igid əsgərin uyuduğu qəbiristanlığı ziyarət etdirdin. Sən məni 26 fevral 1992-ci ildə əzizlərinin meyitlərini axtaran Xocalı əhlinin naləsinə, Ağdam Mədəniyyət Evinin, məscidin qarşısındaki meydanlara apardın. Cəmi iki həftədən sonra tüs-tüsü, alovu ərşə qalxan Ağdam Ticarət Mərkəzinin qənşərində dayandığım (mərhum şair Famil Mehdı ilə) yerlərə apardın (o vaxt duya bilmədik: mənim, Famil Mehdinin alovu daha yüksəklərə qalxmışdı, yoxsa yanın Ağdamın?..).

Bir az nikbin notda danışsam (nikbinliyə yer qalıbmı?..), Sən mənə Ağdamın düz mərkəzindəki Məhəbbət bulağından su içmək fürsəti yaratdırın (bu bulaq 50-ci illərin bulağı idi, itmişdi, mərhum Aydın Quliyev bizə qaytardı, yenə qayıdacağına ümidi var...). Onu da deyim ki, Hafızın azan yazılmış kasetini də ilk dəfə o mənə bağışlamışdı.

Sən məni 50–60-ci illərdəki bütün əlyazmalarımın itdiyi Voroşilov (sonralar Xudu Məmmədov) küçəsindəki evimizə apardın (bu evdə mənim itkilərim tək əlyazmalarım olmadı, adamlar oldu, adamlar...). Sən məni dünyanın ən əzəmətli universitetlərinin – Berkli, Vaşinqton, Pekin, Toronto, Ziqen və başqalarının (Rafiq müəllim bu universitetlərdə mühəzirə oxuyur. ABŞ-in Corciya Dövlət Universite-

tinin, Almaniyadan Zigen Universitetinin, Şimali Kiprin Yaxın Doğu Universitetinin və Təbriz Universitetinin professorudur – redaktor) auditoriyalarından daha uca tutduğum 1 nömrəli məktəbin 2-ci mərtəbəsindəki 10 “a” sınıfında oturtdun. Süsüən müəllimə ədəbiyyat dərsi aparırdı, mən şagird idim...

Ağdam Ulu Tanrıının qüdrətindən yaranmış, Azərbaycana, böyük Türk dünyasına, bütün dünyaya böyük şəxsiyyətlər, sənət və elm adamları bəxş etmiş bir diyardır. 1998-ci ilin payızında ABŞ-da, Atlanta şəhərində Corciya Dövlət Universitetində dərs deyərkən bir mötəbər tədbirə dəvət olunmuşdum. Hava isti olduğundan tədbir böyük bir həyətdə keçirilirdi. Görüşdə dünyanın onlarla ölkəsindən (ABŞ, Almaniya, Əlcəzair, İran, Kanada, Hindistan və s.) alımlar, praktiklər, mütəxəssislər iştirak edirdi.

Tədbir axşam saat 20-dən səhər saat 5-dək davam elədi. Dünya xalqlarının musiqisindən nümunələr təqdim olunurdu. Qəflətən bir qüvvə məni odu ilə yandığım, illər boyu həsrət qaldığım Qarabağ, Ağdam göylərinə apardı. Bu, Mənsum İbrahimovun səsi idi. Çevrilib monitora baxanda Mənsumu gördüm, Cabiri gördüm, Nəzakəti, Aygünü gördüm. Bu musiqi fragmentini “Sən bir nəğmə, mən bir nəğmə” verilişindən bir iranlı professor kompyuterə yazmışdı və o tədbirdə səsləndirirdi. Saydım, on barmağım kifayət eləmədi, düz 11 dəfə həmin fragment təkrar olundu. Fəxr etdim, qürur duydum Mənsum, onun dostları üçün, Qarabağ üçün, Azərbaycan üçün. Mə-

nim azərbaycanlı olduğumu bilənlərin bir suali vardi – bu ecazkar səs hardandır? Torpaqdan, su-dan, yoxsa... Tanrıdan?

Sənin “Playing Baseball on the Chessboard: Thoughts about Genocide” (Şahmat taxtasında beysbol: genosid düşüncələri) adlı məqaləni internetdə gördüm. Qarabağ haqqında oğlunla dialoq çox iibrə-tamiz və kəskin idi. Məni həm də seçdiyin janr və səlis ingiliscə valeh elədi. O yazını dünyanın müxtə-lif ölkələrinə, xüsusən tanıdığım alımlarə, sənət adamlarına göndərdim. Bu yazının yayılma sürəti, ona verilən qiymətlər məni çox sevindirdi. Qarabağ, Ağdam, Xocalı faciəsinin tanınmasında ağdamlı müəllifin (elə Ağdamın da) zəhmətinin dünyada qiymətləndirilməsindən qürur duymamaq olarmı?

Azərbaycan da dünyanın bir parçasıdır. Bizim dünyamız qalaktikalar içərisində balaca bir gəmidir. İndi bu gəmidə böyük bir hüzursuzluq var. İnsanlar bir-birlərini eşitmək istəmirler. Adəmdən bu yana yalan, şər, haram üstündə duran bütün qarışdırmalarda İblisin dəsti-xətti açıq görünür. Dünyanın mənəvi entropiyası çoxalıb. Entropiya artanda dağılma ilə nəticələnir. Bircə alternativ var. Bu alternativ də odur ki, insanlar bir-birlərini eşitməyi bacarmalıdırular. İnsanlar deyəndə tək fəndləri yox, xalqları da nəzərdə tuturam. Dünya heç vaxt qiyamətə bu qədər yaxın olmayıb. İnsanların borcu odur ki, dünyani bu təhlükədən qurtara bilsin. Bir ölkənin miqyasında çətin ki, dünyanın xilası üçün nəsə etmək mümkün olsun.

Amerikalı fiziklər mücərrəd bir saat düzəldiblər, adı “dünyanın axirət saati”dır. O saatda 12-yə 5 dəqiqə qalıb – 23:55. Bu 5 dəqiqədə gəmini batırmaq da, etibarlı bir yola çıxarmaq da olar. Bu gün əllərdəki silahlar dünyani 500 dəfə dağıtmağa kifayət edər. Elm, əfsuslar olsun ki, insandan daha çox mühəribələrə və təbiətin məhvini xidmət edib. Enerjimiz tükənib, bütün mühəribələr enerji uğrundadır. Enerji mənbəyi tapmışıq, bəs onu hara istifadə edirik? Atom, hidrogen bombası hazırlamağa. Ümumbəşəri əxlaqımız yüksək olsaydı, gəmimizdə bir hüzur olardı. Əxlaqımız isə tisbağa sürəti ilə inkişaf edib.

Sənin kitabının əlyazmasını oxuyub qurtaran dan sonra bu qənaətə gəldim ki, indi həmin saatın böyük əqrəbi bir dəqiqə irəli çəkilməlidir: 23:56.

Mən 1989-cu ildə bir yazımda göstərmişdim ki, Qarabağ problemi SSRİ-nin dağılmışına aparan yoldur. Qloballaşan dünyamızda bu tarixdən ibrət götürmək lazımdır. Yer adlı kosmik gəmimizdə pozulmuş ilahi düzüm nizamlanmalıdır, insanların yaşaması üçün tövbə, barışq və anlaşmadan başqa yolu yoxdur. Qiymətə qalmış 4 dəqiqənin içərisində dünya və biz başa düşməliyik ki, insanlığı xilas etmək üçün, ilk növbədə Qarabağ, deməli həm də Ağdam azad olmalıdır...

Ağdamın – Ruhlar şəhərinin və onun sakinlərinin azadlığı arzusu ilə...

Rafiq ƏLİYEV,
professor

MÜNDƏRİCAT

Ön söz yerinə

Ramiz Rövşən: “Mümkünsüz qayıdış”ın əzabı	3
Birinci esse. On yeddi	11
İkinci esse. Heyva qoxulu zirzəmi	16
Üçüncü esse. Çəpər	21
Dördüncü esse. Xilaskar ölüm marşı	25
Beşinci esse. Ağ gecənin yuxusu	29
Altıncı esse. Vaxt olmayan yer	33
Yedinci esse. Novruz sabahının pəncərəsi	43
Səkkizinci esse. Yusif üzlü kitablar	52
Doqquzuncu esse. Rəngsiz kino	58
Onuncu esse. Azan oxuyan göyərçin	66
On birinci esse. Hökumətə məhkumlar	75
On ikinci esse. Sümük abidə	84
On üçüncü esse. Toz adamlar	93
On dördüncü esse. Sağ qalan ləpirlər	100
On beşinci esse. Xəyal memarı	111
Son söz yerinə	
Rafiq Əliyev: “Qiyamətə qalmış 4 dəqiqə”	118

Qazi Vahid Pərviz oğlu
RUHLAR ŞƏHƏRİ
Bakı, «Təhsil», 2010

Nəşriyyat redaktoru *Azər Abbas*
Bədii və texniki redaktoru *Abdulla Ələkbərov*
Korrektoru *Ülkər Şahmuradova*

Çapa imzalanmışdır 22.09.2010.
Kağız formatı 70x100 $1/32$.
Fiziki çap vərəqi 3,875. Sifariş 56. Tirajı 500.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121^A
e-mail: tahsil_az@yahoo.com